مێژووی ئەدەبی کوردی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

***

ناوونیشان:
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر
س. پ. ژمارە: ١
www.araspublisher.com

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پرۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

Â…ËËœ wÖ–WÐ

سەدەکانی چواردەم – هەژدەم

دوکتۆر مارف خەزنەدار

کتێب: مێژووی ئەدەبی کوردی – بەرگی دووەم
دانانی: د. مارف خەزنەدار
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ١٤٣
دەرهێنانی هونەری: بەدران ئەحمەد حەبیب
دەرهێنانی بەرگ: شکار شێخ عەفان نەقشبەندی
نووسینی بەرگ: خۆشنووس محەمەد زادە
پیت لێدان: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
سەرپەرشتیی چاپ: ئاوڕەحمان مەحموود
چاپی یەکەم – چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر- ٢٠٠٢
تیرێژ: ١٦٠٠ دانە
هەموو مافێکی بۆ خاوەنی پارێزراوە
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٢٠٧)ی ساڵی ٢٠٠٢ی دراوەتێ

پێشەکی

بەشی هەرە زۆری ناوەرۆکی بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە کە دەکاتە دە فەسڵ زانیاریی گشتییە بۆ هەموو قۆناغەکانی ئەدەبی کوردی لە سەرەتاوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، واتە پێشەکیی گشتییە بۆ هەموو بەرگەکان لە یەکەمەوە تا بەرگی دوایی.

شیعری ئایینی یارسان (ئەهلی هەق) لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا حەوت سەدەی خایاندووە. لە سەدەی دەیەمەوە تا سەدەی شازدەم، کەچی بەپێی مێژووی ئەدەبی کوردی لە ڕووی کرۆنۆلۆجییەوە تەنیا باباتاهیر (سەدەی دەیەم) لەو بەرگەدا باسی لێوە کراوە. لەبەر ئەوە شاعیرانی پاش باباتاهیر ئەوانەی کەوتوونەتە دەرەوەی یارسان لەناو ئەم بەرگی دووەمە باسیان لێوە دەکرێ. بەم پێیە ئەم بەرگە لە سەدەی چواردەمەوە دەست پێدەکا تا کۆتایی سەدەی هەژدەم.

هەر کەسێکی مێژووی ئەدەبی نەتەوەییێکی دیاریکراو بنووسێتەوە، ناوەرۆکی کتێبەکە ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕ و بۆچوون و فیکری خاوەنەکەی دەبێ. زیاد لەسەر ئەوەی ئەو ڕێباز و شێوازەی لێرەدا بەکارم هێناوە تایبەتییە بەخۆم و پێویستە هەر واش بێ. مەبەستم لە نووسینەوەی ئەم مێژووە ئەوەیە ببێتە سەرچاوەیێکی قوتابخانەیی و زانستگایی و ئەکادیمییانە و فەرهەنگییانە و ئەنسیکلوپیدیانە، بۆیە تەنیا لایەنە ڕاستییەکانی لەبارەی شیعر و شاعیرەوە گرتۆتە خۆ، هەر بیروڕاییێکی سەرچاوەی ئەم بابەتە ئەگەر بەڕاستمان نەزانیبێ پیشانمان نەداوە، چونکە مەبەستی ئێمە ڕەخنەی ئەدەبی و بەراوردکاری نییە، بەڵکو مێژووی ئەدەبە.

نموونە ئەدەبییەکانی بۆ بەڵگە لەم کتێبەدا تۆمارکراون ئەگەر گیروگرفتێکی زۆریان تێدا نەبووبێ هەوڵ نەدراوە لێک بدرێنەوە، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر هەندێ قورسییان تێدا بووبێ و خوێنەری ئاسایی لێیان تێنەگا هەوڵدراوە لەژێر ناوی «واتاکەی» دێڕ بەدێڕ لێک بدرێنەوە.

لەم کتێبەدا ڕەچاوی دوولایەنی گرنگ کراوە بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەدەب:

١- ئەو بەڵگانە لە تێکستی شیعر بەنموونە هێنراونەتەوە، لە ئەنجامی بەراورد لە نێوان دەسنووس و شیعری چاپ کراوەوە هەڵبژێردراون. باس لە کارەکە نەکراوە وەک کردەوەییێکی لێکۆڵینەوەی زانستی بەڵکو ئەو تێکستە هەڵبژێرراوە کە لە ئەنجامی بەراوردەکە کەوتۆتە دەستمان. جگە لەمە بەزۆری تەواوی شیعرەکە بڵاوکراوەتەوە، چونکە مەبەس لەم کتێبەدا ئەوەیە تا پلەیێک ببێتە ئەلبوومی هەڵبژاردە یا گوڵبژێری شیعری کوردی لە هەموو قۆناغەکانی ئەدەبدا، بێگومان مێژووی ئەدەب ئەم جۆرە بەرنامەیەی گەرەکە.

٢- خاوەنی ئەم کتێبە هەوڵی داوە بەزۆری خۆی قسە بکا، قسەکەش تەنیا پێوەندی بەنموونە ئەدەبییەکانەوە هەیە، لە ئەنجامدا ئەم کتێبە دەبێتە سەرچاوەی زانیارییێکی قوتابخانەیی بیروباوەڕی خاوەنەکەی ڕەنگی تێدا دەداتەوە، لەبەر ئەوەیە لە مەیدانی ڕۆشنبیری هەموو نەتەوەییێکدا زیاتر لە

یەک «مێژووی ئەدەب» دەکەوێتە ناوەوە.

ساغکردنەوەی سەردەمی لەدایکبوون و مردنی شاعیران و کەسانی تر بەکۆششێکی زانستیی زۆر گەیشتە ئەنجام. وا بەباش نەزانرا ئەم کردەوەیە بەدوور و درێژی بخرێتە بەرچاوی خوێنەر و لاپەڕەییێکی زۆری بۆ تەرخان بکرێ و باس لەوە بکرێ چۆن ئەم ساڵانە دۆزرانەوە، بەڵکو ڕاستییەکەی ئەوەبوو تەنیا ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە بکەوێتە بەرچاو.

ناوی کەسان و جێگەی جوگرافی و زاراوەی زۆری زانستییە کۆمەڵایەتییەکان لەم کتێبەدا هاتووە، ڕەنگە هەندێ جار پێویستییان بەڕوونکردنەوە هەبێ، کەچی ئەمە نەکراوە، بۆ ئەوەی خوێنەر خۆی خەریکی تێگەیشتنی ئەو لایەنە قورسانە بکا، بەهۆی فەرهەنگ و ئەنسیکلۆپیدیا جیاوازەکانەوە، دیارە ئەمەش لایەنێکی دیکەیە لە بەرنامەی زانستیدا و پرۆگرامێکی بەکەڵکە بۆ ئەو کەسانەی خەریکی باسی زانستین لە هەموو گۆڕەپانەکانی زانستییە کۆمەڵایەتییەکاندا بەتایبەتی زانستیی ئەدەب، بەمە ئاسۆی بیریان فراوانتر دەکەن.

لەم کتێبەدا هەندێ وشە و زاراوەی زمانانی بێگانە لەڕووی ڕاست نووسینەوە بەچەند شێوەییێک نووسراون، بۆ بەڵگە وەکو «عیشق = عەشق = عشق»، ئەمانە هەموویان بەڕاست دەژمێردرێن، چونکە لە دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی بەم جۆرە هاتوون، بەتایبەتی لە شیعردا.

ئەم کتێبە بەرگی دووەمی «مێژووی ئەدەبی کوردی»یە، پێنج سەدە دەور دەکاتەوە، لە سەدەی چواردەمەوە تا کۆتایی سەدەی هەژدەم، هیوادارم کەڵکی هەبێ بۆ خوێنەر و ڕۆشنبیر و خوێندەواری کورد.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی *مارف خەزنەدار*

بەشی یەکەم

ژیانی سیاسی کوردستان و ناوچەی جوگرافی گۆرانەکان

ژیانی سیاسی کورد لە سەدەکانی چواردەم تا هەژدەم

تا سەدەی چواردەمی مەسیحی دەسەلاتێکی بێگانەی ڕاستەوخۆ لە خاکی کوردەواریدا نەبوو، چونکە ناوچە جوگرافییەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست لە سەرەتای بلاوبونەوەی ئایینی ئیسلامەوە سەر بەکارگێڕی عەرەب بوون تا ڕووخانی دەولەتی عەباسی. لە دوای عەباسییەکان دەسەلات و فەرمانڕەوایی هۆز و عەشیرەت و بنەمالە و میللەتە تورک زمانەکان هاتنە ناوەوە.

لەو ڕۆژگارەدا دەسەلات لەدەست ئێلخانییەکاندا بوو، بەلام تورکمانەکانی ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست خۆیان خۆش کردبوو ولاتیان داگیر بکەن لەپاش کزبوونی دەسەلاتی مەغۆلەکان.

بنەمالەی ئێلخانی (١٣٣٦ - ١٤١١)، لە سەدەیێک کەمتر لەم هەرێمانەدا فەرمانڕەوا بوون. قەرەقۆینلووە تورکمانەکان هەولیان دەدا ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی کوردستان داگیر بکەن، لە ئەنجامی لەناوبردنی دەسەلاتی ئێلخانییەکان میللەتی کورد تووشی شەڕوشۆڕ و کوشتن و بڕین و تالان و ئاوارەیی و ئەشکەنجەیێکی زۆر بوو.

هەر لەو سەردەمەدا بوو تەیمووری لەنگ (١٣٣٥ - ١٤٠٥) لە سالانی ١٣٨٦ - ١٣٨٨دا هەندێ لەناوچەکانی خوارووی قەفقاس و کوردستان و لوڕستانی داگیرکرد، لە کوردستان دیاربەکر و جزیرەی گرت، گەمارووی ولاتی میری هەکاری دا لە قەلای وان. لە پاشانا ڕووی کردە بەغدا، ئینجا لە ڕێگەی مووسلەوە گەڕایەوە کوردستان، سەرکردەی میرنشینەکانی هەولێر و جزیرە و حوسنکێف و ماردین و مووسل چوونە لای تەیمووری لەنگ، سەریان بۆ دانواند لە پێناوی ئەوەی ولاتەکانیان زیاتر وێران نەبن و زیانیان لێ نەکەوێ.

لە دوای مردنی تەیمووری لەنگ، قەرەیووسفی سەرداری قەرەقۆینلو کە لە تەیمووری لەنگ ڕای کردبوو و پەنای بۆ میر شەمسەدینی بدلیسی لە کوردستان بردبوو، لای کورد دالدەیێکی باشی دۆزیبووەوە، میری بدلیسی گەلێ ڕێزی لێنا و کچی خۆی دایە و یارمەتییێکی زۆری دا کە حکومەتێک دروست بکا، لە دوای سەرکەوتنی لەم کۆششانەیدا قەرەیووسف لە سالی ١٤١٧م بەڕەسمی دانی بەمیرنشینی بدلیس نا.

لەم ماوەیەدا لە دوای نەمانی دەولەتی عەرەبی ئیسلامی و کۆتایی هاتن بەفەرمانڕەوایی عەباسییەکان و پەیدابوونی دەسەلاتی تورکمان و فارس لەسەر شانۆی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست کورد هەندێ سوود و قازانجی پێگەیشت زیاتریش لەلایێک کەلکی لە ناخۆشی نێوان تورک و عەجەم وەرگرت، لەلایێکی ترەوە ناخۆشی نێوان بنەمالەکانی تورک و عەجەم هەریەکەیان بەتەنیا و لەناو خۆیاندا بووە هۆی ئەوەی

میرنشینی سەربەخۆ لە هەرێمە جیاوازەکانی کوردستان پەیدا ببێ.

ئوزون حەسەن (حەسەنی درێژ)ی دامەزرێنەری فەرمانڕەوایی ئاق قۆینلوو سیاسەتی کورد بەکورد دادانی بەکاردەهێنا لە کوردستانی سەروودا، لە ئەنجامدا وابوو لە سالی ١٤٧٠ هەموویان لەناوچوون، پێوەندی دەرەبەگایەتی لە کۆمەلی کوردەواریدا هۆیێکی گرنگ بوو گیانی بنەمالەیی و عەشیرەتگەری زال بێ بەسەر گیانی نەتەوایەتی لەو ڕۆژگارە دێرینانەی مێژوودا.

پەیدابوونی دەولەتی سەفەوی عەجەمی شیعە کارەساتێکی تری مێژوو بوو، بەدرێژایی فەرمانڕەواییان زیانی زۆریان بۆ هەموو پارچەکانی کوردستانی ئەو سەردەمە هەبوو. شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٤٨٦ - ١٥٢٣) لە سالی ١٥٠٢دا ناوچە ئەرمەنی نشینەکانی خوارووی قەفقاسی داگیرکرد. لە سالی ١٥٠٣ هێرشی کردە سەر هەندێ لە ناوچەکانی کوردستان، هی وەکو ورمێ و شنۆ، لە دوای سالێک هێرشی بردە سەر ناوچەکانی دیکەی کوردستانی وەکو دیاربەکر. سیاسەتی بەرژەوەندی ئایینزای شیعە کە سەفەوی و تورکمانەکان ڕەچاویان دەکرد گەلێ خراپەی هەبوو بۆ کورد، چونکە کورد سوننی بوون.

ئیسماعیلی سەفەوی ئۆتۆکراتێکی خوێنڕێژ بوو، سنوور بۆ کردەوە خراپەکانی نەبوو لە کوشتن و بڕیندا. جارێکیان سەردانی شاری خۆی دەکا. یازدە میری کورد پێشوازی و بەخێرهاتنی دەکەن، بەلام ئەو هەموویانی زیندانی کرد و لەباتی ئەوان کەسانی قزلباشی کردە سەرۆکی میرنشینەکان، ئەمانە لە دوای شکانی ئیسماعیلی سەفەوی بەرامبەر سولتانی عوسمانی سەلیم (١٥١٢ - ١٥٢٠) لە جەنگی چالدیران (١٥١٤) لە زیندان ڕزگاربییان بوو.

ئیسماعیلی سەفەوی هەموو هەولی بۆ ئەوەبوو میرنشینە کوردەکان لەناو ببا و قەلاچۆی ئایینزای سوننی بکا و خەلکەکە وەرگێڕێتە سەر ئایینزای شیعە، حەکیمەدین ئیدریسی بدلیسی دەوری دیاری هەبوو لەم کێشەیەدا، بەناوی ئایینزای سوننییەوە توانی پارێزگاری هەندێ مافی نەتەوەی کورد بکا، چونکە کورد بۆی نەدەکرا بەناوی ئایینزاوە (سوننە) بەرهەلستی ئێران بکا و بەناوی قەومییەتەوە (کوردایەتی) بەرهەلستی عوسمانی بکا.

لەم ماوەیەدا بوو جەنگی قەلای دمدم لە نێوان شاعەباسی سەفەوی و ئەمیرخان (خانی لەپ زێڕینی کورد) هەلگیرسا، بەڕاستی ئەم جەنگە لەنێوان کوردی سوننە و قزلباش و ڕێگرە جەلالییە شیعەکان بوو. جەنگی قەلای دمدم کە لە ٢٦ی شەعبانی ١٠١٧ھ/٥ی کانوونی یەکەمی ١٦٠٨ ڕووی داوە داستانێکی قارەمانیەتی نەتەوەی کورد بوو، لە دواییدا بوو بەسەرچاوەیێکی گرنگ و ڕەنگی لە ئەدەبی میللی سەرزاری کورد دایەوە لە هەموو کوردستاندا، لە سەدەی بیستەمیش بوو بەسەرچاوە بۆ نووسینەوەی ڕۆمان و چیرۆک و شانۆگەری کوردی.

لەسالی ١٦٣٨ سولتان مرادی چوارەم (١٦١٢ - ١٦٤٠) پەیمانێکی لەگەل قوباد بەگی میری ئامێدی بەست، بۆ ئەم مەبەستە سوپایێکیان لە خەلکی بادینان و سەرەک عەشیرەتەکانی کوردی ولاتی مووسل و هەولێر و کەرکووک و شارەزوور پێکهێنا و هێرشیان بردە سەر بەغدا و داگیرکەرانی عەجەمیان لەوێ دەرکرد. بەم شێوەیە ئەم ناوچە جوگرافیانە وەک قەوارەیێکی بەڕێوەبردنی دەولەت خۆیان گرت تا

سەرەتای سەدەی نۆزدەم، ئەمە بووە هۆی ئەوەی دەسەڵاتی ئێران لە ڕۆژئاوای شاخی زاگرۆس نەمێنێ.

هەرچی ناوچەکانی کوردستانی سەرووش بوون وەکو بدلیس و ئامێدی و هەکاری میرنشینی سەربەخۆ بوون و میرە کوردەکان بەڕێوەیان دەبرد و ئەمانە نەچووبوونە ژێر ڕکێفی دەسەڵاتی عوسمانیان تا ساڵی ١٦٦٠م.

ئەو جەنگانەی نێوان سوڵتانی عوسمانی و شاهانی سەفەوی گرنگیی ناوچەکانی کوردستان دەخەنەڕوو، لەبەر ئەوە هەمیشە خاکی کوردەواری مەیدانی جەنگ بووە بۆیە تووشی ئەشکەنجە و ماڵوێرانی بووە بەدرێژایی مێژوو. میرە کوردەکان نەیانتوانیوە ببنە هێزێک لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتە دەسەڵات بەدەستە بۆ ئەوەی حسێبێکیان بۆ بکەن. هۆی نەبوونی یەکێتی لەناو کوردەواریدا نەخوێندەواری و هەژاری و دواکەوتوویی بوو، چاوچنۆکی و خۆپەرستی میرە دەرەبەگەکان لەسەرووی هەموو ئەو هۆیانەوە بوو.

میرنشینی بابان لە سەرەتای سەدەی هەژدەم لە شارباژێڕ لەلایەن سلێمان بەگەوە دامەزرا (بابا سلێمان)، گۆیا نەوەی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە بوو. لەگەڵ دامەزراندنی میرنشینی بابان لە ساڵی ١٧١٥ والی بەغدای عوسمانی حوسێن پاشا سوپای ناردە سەر عەشیرەتەکانی بلباس (بلباس یەکێتی عەشایەرە)، لەو جەنگەدا بەکر بەگی بابان کوژرا لەو کاتەی بابان کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، هەر لەو ڕۆژگارەدا بوو میرنشینی سۆرانیش کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەوە.

دەسەڵاتی نادر شا (١٦٨٨ - ١٧٤٧) لە ئێرانا ڕەنگە مێژوونووسانیان شانازی پێوە بکەن بەوەی هەموو ژیانی شەڕوشۆڕ بووە بۆ مەبەسی فراوانکردنی قەوارەی وڵاتیان و جەنگەکان هەمووی لە پێناوی لەناوبردنی ئایینزای سوننە بووە کە شیعەکان لەو سەردەمەدا بەجەنگی پیرۆز ناویان هێناوە. نادر شا ئەوەندە ڕقی لە کورد بوو تەنیا بەوە دڵی ئاوی نەدەخواردەوە وڵاتیان داگیر بکا، بەڵکو ئاوارەی دەکردن و جێی زێندەگانی هاوڵاتی کوردی دەگوێزایەوە ناوچە دوورەکانی نیشتمانی کورد، بۆ بەڵگە لە مێژوودا ئاوارەکردنی کوردی کوردستانی ئێران بۆ خۆراسان ڕووداوێکی ئاشکرایە، بەڵام ئەو کوردانە ئەگەرچی بەزۆری ئایینزایان گۆڕی و بوون بەشیعە کەچی نەتەوایەتییان نەدۆڕاند و تا ئێستاش کوردانی خۆراسان بەکوردی دەژین، ئەو بڕە کوردەی ئەوێ لەبەر هەر هۆیێک بێ کە کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی دەوروبەری شاری عەشقابادی تورکمانستان تا ئێستاش ئەدگاری کوردایەتی خۆیان پاراستووە.

نادر شا هێرشی زۆر بووە بۆ سەر وڵاتی کوردەواری، لەمانە لە ساڵی **١٧٢٩** سوپای عوسمانی لە هەمەدان و کرماشان و لوڕستان و کوردستان وەدەرهێنا. لە جەنگەکانیدا بەردەوام بوو، لە دوای ساڵێک لە ١٧٣٠ ئازربێجانی داگیرکرد و دەستی بەسەر تەورێزدا داگرت، ئینجا بەرەو سابلاغ (مەهاباد) و مەراغە و ناوچەکانی دەوروبەر.

سەردەمی فەرمانڕەوایی نادر شا بێ جەنگ نەبووە، لەسەر خاکی ئێمە بووبێ یا لە وڵاتی هاوسێکانمان. لە ساڵی **١٧٤٣** نادر شا هێرشی بردە سەر بەغدا و شارەزوور و کەرکووک، لە پاشانا ڕووی کردە زەوییەکانی زێی کۆیە، ئەوجا هەولێر و مووسڵ، کوشتن و تاڵان و ئاوارەیی بەشی

دانیشتوانی ئەم خاکانە بوو.

کورد ناوی نادر شا بەخوێنڕێژ دێنێ، خۆشیان نەویستووە و ناویان بەچاکە نەهێناوە، ئەمە ڕەنگی لە ئەدەبی کوردی داوەتەوە لە هەموو هەرێمەکانی کوردستانی خواروو و ڕۆژهەڵات و شیعری لیریکی و چیرۆکی شیعری لەم بابەتەوە بەرچاو دەکەون.

لە دوای کوشتنی نادر شا دەسەڵاتی بنەماڵەی کوردی زەند دروست بوو (١٧٥٣ - ١٧٩٤). کەریم خانی زەند لەقەبی شای لە خۆی نەنا و بە«باوەڕپێکراوی هاووڵاتییان» خۆی بەخەڵکی ناساند، ئێرانی دەڵێن لە کۆنی کۆنەوە لە مێژووی ئێراندا سەردەمێکی خۆشی وا کە ماوەکەی لە نیو سەدە کەمتر بوو هەڵنەکەوتووە، لەو ڕۆژگارەدا دەڵێن مەڕ و گورگ پێکەوە ئاویان دەخواردەوە.

لەپاش فەرمانڕەوایی بنەماڵەی زەند ئاغا محەمەدی قاجار لە تایەفەی تورکمانان لە ساڵی ١٧٩٤ دەسەڵاتی قاجاری لە ئێران دامەزراند. قاجارەکان تارانیان کرد بەپایتەخت و دەسەڵاتیان تا ساڵی ١٩٢٤ بەردەوام بوو.

ناوچەی جوگرافی کوردانی گۆران

گۆران هۆز و تیرە و کۆمەڵێکی ئەتنۆگرافییە لە خەڵک لەگەڵ کرمانج و لوڕ نەتەوەی کورد پێکدێنن. زانیاری لەم بابەتەوە لە سەدەی شازدەمدا لەلایەن مێژوونووسی یەکەمی کورد شەرەفخانی بدلیسییەوە کەوتۆتە ناوەوە.

گۆران وەک زاراوە بۆ کۆمەڵێک عەشرەت و یەکێتی عەشرەت بەکاردەهێنرێ. ئەم خەڵکە لە دامەنەکانی شاخی زاگرۆس دەژین لەو شیوانەی لە چیاکانی لای باکووری ڕێگەی بەغدا و کرماشان دەبنەوە. هەروەها لەم ناوچانەش ژیانی کۆچەری و نیشتەجێیی دەبەنە سەر: لەسەر ڕووباری سیروان و ناوچە جیاوازەکانی هەردوو هەورامان، هەورامانی لهۆن لە ڕۆژئاوای ئەو زنجیرە شاخە و هەورامانی تەخت لە ڕۆژهەڵاتی ئەو زنجیرە شاخە.

جگە لەوە گۆرانەکان لە هەندێ ناوچەی جوگرافی دیکەدا زیندەگانی دەکەن:

١- هێڵی سنە - کرماشان بەرەو ڕۆژئاوا ئەو ناوچانەی کەوتوونەتە نزیک سنووری عێراق و ئێران.

٢- ناوچەی پاوە، کەوتۆتە شیوێک لە شیوەکانی زێی سیروان.

٣- ناوچەی کەندوولە (کەنوولە) کەوتۆتە لای سەرچاوەی زێی بانیان بەرامبەر بەخەرابە و پاشماوەی شوێنەواری شاری دینەوەری مێژوویی بەناوبانگ.

٤- لەسەر ڕووباری خازر (غازر) لە باکووری شاری مووسڵ لەو ئاقارانەی دەڕژێتە ناو زێی گەورە (زێی بادینان)، لەم ناوە عەشرەتەکە «باجەلان»ی پێدەڵێن، بەڵام لەناو خۆیان و هاوسێکانیان بە«سارەلوو» یا «سارەلی» ناویان دەبەن.

٥- باجەڵانەکان لە ناوچەی زەهاوی باکووری لوڕستانیش دەژین.

٦- لە کوردستانی تورکیا گۆرانەکان بەزازا ناویان دەبرێ، چونکە لە ڕووی نەژادی عەشرەتی و زمانەوە گۆران و زازا یەکتر دەگرنەوە. ئەمانە لەوێ لە ناوچەی دەرسیم لە نێوان مووش و ئەرزنجاندا دەژین، هەروەها لە ویلایەتەکانی ئەرزەڕۆم و خەرپووت و بدلیس و دیاربەکر دەبینرێن.

ئەو ناوچە جوگرافیانەی کە گۆرانەکان تێیدا دەژیان لە ڕۆژگارانی مێژوودا، لەو سەردەمانەی دیالێکتی زمانیان دروست دەبوو، گەلێ فراوانتر و گەورەتر بوو لەو ناوچانەی لە سەرەوە دەستنیشانمان کردن، هیچ گومانێک لەوەدانییە ئەو ناوچانەی گۆرانەکان تیایاندا نیشتەجێ بوون یا کۆچیان دەکرد لە سەدەی هەژدەمدا گەورەتر بووە لەو زەوییەی ئێستا داگیری دەکەن، دیارە ئەم گۆڕانە لە ژیاندا تەنیا دیالێکتی زمان دەگرێتەوە، بەوەی دیالێکتی گۆرانی کز دەبێتەوە و دیالێکتێکی دیکەی زمانی کوردی جێی دەگرێتەوە.

پەیدابوونی میرنشینی سلێمانی لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم بەشێوەیێکی نوێ (مودێرن) تا ڕادەیێک لەسەر حسێبی تەسکبوونەوەی ئەو ناوچانەبوو کە گۆرانەکان تیایاندا دەژیان. بەم ڕەنگە دیالێکتی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردی وەکو زمانێکی ڕەسمی میرنشینی سلێمانی پەیدابوو، لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەمەوە بەرە بەرە جێی بەدیالێکتی گۆرانی لەق کرد و لەسەر حسێبی ئەو بڵاوبووەوە.

تۆفیق وەهبی لە ناسینی گۆرانەکان زانستییانە گەلێک زانیاری بەدەستەوە دەدا، بەڵام داخی گران زۆریان بڵاونەکراونەتەوە، من وەکو مامۆستاییێکم لێم بیستووە، ئەوەی بڵاویش کراوەتەوە پچڕ پچڕ لەم لاو ئەولای باسە زانستییەکانیدا بڵاوکراونەتەوە. لە بیروباوەڕەکانی لەم لایەنەوە دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی لە میرنشینی ئەردەڵاندا باو بوو، بابا ئەردەڵان لەسەدەی چواردەمی مەسیحی دایمەزراند، سەرلەنوێ شاری شارەزووری دروستکردەوە، ئەوەی مەغۆلەکان وێرانیان کردبوو و کردی بەیەکێ لە شارە سەرەکییەکانی میرنشینی خۆی. دوور نییە بڵاوبوونەوەی گۆرانەکان لە ڕۆژهەڵاتی زاگرۆسەوە بەرەو شارەزوور بەم بۆنەیەوە ڕوویدابێ.

کاکەییەکان (ئەهلی هەق، عەلی ئیلاهی، یارسان) شارەزووریان کرد بەسەرزەمینی پیرۆزیان، وە دیالێکتی گۆرانی بەزمانی ئاییینییان، کەچی سوڵتان «سەهاک» کردگاری کاکەیی خۆی خەڵکی بەرزنجە بوو، دێییێکە لە شارباژێڕی کرمانجی، لەو سەردەمەدا زمانی شیعر لە شارەزووردا گۆرانی بوو، وە ئەدەبی ئایینی کاکەییانیش بەشیعر دەستی پێکردبوو و تا ئێستاش ماوەتەوە.

لێرەدا پێویستە ئەوەش بوترێ کە عەشرەت و هۆزەکانی گەرمیانی دەوروبەری کەرکووک و کفری و خانەقین و قەراغ زێی سیروان، وەکو عەشرەتەکانی زەنگنە و جەباری و شوان و بیبانی و هی دیکە لە تیرەی گۆران بوون، ئەمانە ئەدەبی کلاسیکی نووسراو و ئەدەبی میللی نەنووسراوی (فۆلکلۆری) خۆیانیان هەبوو بەدیالێکتی گۆرانی، بەڵام دیالێکتی کرمانجیی خواروو بەرە بەرە ئەو ناوچانەی داگیرکرد لە ئەنجامی پەرەسەندن و پێشکەوتنی لە سایەی میرنشینی سلێمانییەوە.

دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی قسەکردن و نووسینی هەموو ئەو هۆز و کۆمەڵ و خەڵقانەیە، ئەوانەی لەو ناوچە جوگرافیانەدا دەژیان. بێگومان دیالێکتی گۆرانی لە چەند دیالێکتێکی بچووکی ناوچەیی پێکهاتووە، وەکو دیالێکتەکانی تری زمانی کوردی.

ئەدەبی کلاسیکی کوردی نووسراو و ئەدەبی میللی نەنووسراو بەهەموو دیالێکتە ورد و درشتەکان پەرەی سەند و گۆڕانی بەسەر داهات بەشیعر و پەخشانەوە، ئەگەرچی شیعرەکە بەشی زۆری ئەو ئەدەبەیە و پەخشانەکە بەشی کەمیەتی. لە دیالێکتی گۆرانیدا مەسەلەی دیالێکتە بچووکەکان و ڕەنگدانەوەیان لە ئەدەبدا ڕوونتر و ئاشکراتر دەکەوێتە بەرچاو، واتە ئێمە شیعری کوردی بەدیالێکتە بچووکەکانی دیالێکتی گۆرانی دەبینین.

تۆفیق وەهبی هەردوو دیالێکتی گۆرانی و زازایی بەیەک دیالێکت دەزانێ، بەم جۆرە دیالێکتی گۆرانی بەلای ئەوەوە لەم دیالێکتە بچووکانە پێکهاتووە: هەورامانی، زەنگنەیی، کاکەیی (ماچۆ) و باجەڵانی.

سەرەتای ئەدەبی کوردی نووسراو واتە شیعری کلاسیکی بەدیالێکتی گۆرانی بوو. بێگومان هۆی هەرە گەورەی پێشکەوتنی ئەم دیالێکتە لە ڕۆژگارانی مێژوودا ئەوەبوو کە بابا ئەردەڵان میرنشینی لە سەدەی چواردەمی مەسیحیدا دروست کرد بایەخێکی زۆری بەلایەنی زانستی و ئەدەب و هونەر دەدا، زمانی ئەو میرنشینە دیالێکتی گۆرانی بوو، جگە لەمە دیالێکتی گۆرانی زمانی ڕەسمی ئایین و ئایینزا و عەقیدە شارراوەکان بوو لەو ناوچانەی هۆزەکانی گۆران کردبوویان بەمەڵبەندی ژیانیان.

ئەستێرەی بەختی دیالێکتی گۆرانی بەرەو کزبوون و ڕژان دەڕۆیشت لەوکاتەی کە بزووتنەوەی شیعری نوێ لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لەسەر دەستی نالی لە ناوچەی سلێمانی سەری هەڵدا. لەو سەردەمەدا عەبدولڕەحیمی مەولەوی (١٨٠٦ - ١٨٨٢) لووتکەی شیعری کلاسیکی دیالێکتی گۆرانی بوو، ئیتر بەرەو کزبوون کەوتە ڕێ و شاعیرێکی وەکو مەولەوی لە دوارۆژدا پێشکێش نەکرد، لەگەڵ ئەوەی تا ئێستاش دیالێکتی گۆرانی هەر ماوە و کۆتایی نەهاتووە.

بەشی دووەم

مەلا پەرێشان

١٣٥٦ - ١٤٢١

ژیانی

ناوی محەمەد ئەبولقاسم لە ساڵی ١٣٥٦م لە شاری دینەوەری ناوچەی کرماشان لەدایک بووە، نازناوی شیعری مەلا پەرێشانە. بەمەلا پەرێشانی دینەوەری و مەلا پەرێشانی کورد و مەلا پەرێشانی لوڕیش ناوبانگی دەرکردووە.

لە کتێب و نووسراوی سەردەمی ژیانی ناوی هاتووە، هەروەها خۆشی باسی شێخ ڕەجەب بورسی کردووە، لە دێڕە شیعرێکیدا دەڵێ:

شـێخ ڕەجـەب بورسی وە ئەو گـشت قـورسی
لە وەحـــدەت حـــەرفی ئەو ژ من پرسی
پەنجـا سـاڵ تەریق خـدمـەتم گـوزاشت
جـوز وە یەک ڕشـتـە جـوربزە نەیاشت

واتاکەی:

شێخ ڕەجەب بورسی بەم هەموو قورسییەیەوە (گەورەیییەوە)
لە بابەت وەحدانییەتی حەرف (خودا) لە منی پرسی
پەنجا ساڵ خزمەتی تەریقم کردووە (ئایینم کردووە)
جگە لە ڕشتەیێک هیچی دیکەی نەدەزانی

مەلا پەرێشان هاوڕێ و نزیکی شێخ ڕەجەبی بورسی بوو، ئەم شێخە خاوەنی کتێبی «مشارق الانوار – ڕۆژهەڵاتانی ڕووناکی» بووە کتێبەکەی لە ساڵی ٨٠١ھ/١٣٩٨م نووسیوەتەوە، بەم پێیە مەلا پەرێشان لە نێوان نیوەی دووەمی سەدەی چواردەم و نیوەی یەکەمی سەدەی پازدەمی مەسیحی لەگەڵ هاوڕێکەی شێخ ڕەجەبی بورسی لە ژیانا بووە.

گەلێ دیوی ژیانی مەلا پەرێشان ئاشکرا نییە، سەرچاوەی هەرە گرنگ ناوەڕۆکی شیعرەکانیەتی کە لە دیوانەکەیدا تۆمارکراون. ئەمە تینوەتی مێژوونووسی ئەدەب تا ڕادەیێک دەشکێنی و دەتوانێ هەندێ لایەنی ژیانی ڕۆشنبیری شاعیر ڕووناک بکاتەوە لەمانە دەکارین بڵێین مەلا پەرێشان کۆنترین شاعیری کوردە بەدیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی شیعری دانابێ و لە چوارچێوەی شیعری ئایینی یارسان چووبێتە دەرەوە.

مەلا پەرێشان ژیانی لە ناوچە کوردییەکانی کرماشان و دینەوەر بردۆتە سەر، پێوەندی بەهێزی بووە لەگەڵ لوڕستان لە هەموو ڕوویێکەوە زۆرتریش لە بابەت زمان و ئەدەبیاتەوە تا لە ساڵی ١٤٢١م کۆچی دوایی کردووە.

خوێندەواری و بیروباوەڕی

مەلا پەرێشان لەسەر ئایینزای شیعی ئایینی ئیسلام بووە، قۆناغەکانی مەلایەتی لە خوێندندا تەواو کردووە، لەبەر ئەوە وەکو لە شیعرەکانیشی دەردەکەوێ شارەزاییێکی تەواوی لە زمانی عەرەبیدا بووە، جگە لە زمانی دایک کە کوردی بووە، فارسیشی زانیوە، لە هەندێ سەرچاوەدا ئەوە هاتووە کە تورکیشی زانیوە، جا نازانین لە کۆمەڵی ئێرانی سەدەی چواردەم زمانی تورکی عوسمانی بەشێوەیێک باوبووە خوێندەوارانی ئەو سەردەمە گرنگی پێ بدەن!

مەلا پەرێشان لە بیروباوەڕی ئایینزای شیعە تا پلەیێک زیادڕۆ بووە، بەلای ئەوەوە کارێکی ئاسایی بووە ناوی سێ خەلیفە بەراییەکانی ڕاشیدین بەخراپە بهێنی، لە نووسینەکانیدا خۆی وەکو شیعەیێکی دوازدە ئیمامی موتەتەریف پیشان دەدا.

بیروڕا و عەقیدەی شاعیر نموونەی ئایینزای شیعی ڕەسمی ئیسلامی بووە بەهەموو لایەنەکانی تیۆری و پراکتیکییەوە، مەلا پەرێشان لەسەر ئەو باوەڕە بووە کە دوازدە ئیمام و چواردە مەعسوومەکان دروشمی پێوەندین لە نێوان ئادەمزاد و کردگار، ئەمانە هەموویان لە پێغەمبەر و نەوەی ئەون، خودا دروستی کردوون بۆ ئەوەی ڕەمز و پێوەندی بن بۆ ڕێ پیشاندانی ئادەمزاد لە پێناوی دۆزینەوەی ئایینی ڕاست.

شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کە خودا لە سەرەتادا گەردوونی بەم جۆرە دروست کردووە:

چون حـەق ژ ئیـجـاد مـاسـیـوا پەرداخت
ژ نووری ئەحـمـەد لەوح و قـەلەم سـاخت
عـەرش و کـورسی هەم ژ نوور مـورتەزا
ئاسـمـان و زەمین ژ نـوور مـوجـتـەبا
ژ نـووری حـوسـەین بەهەشت کـرد بینا
جـیلوەگـەری نوور بەتوولی عـەزرا
نووری بەتوول کـەرد مـەشـاتە هەر هەفت
ئەتلەس و ئەفـلاک گـەردش و زەربەفت
چون کـە ڕەوشـەن کـەرد کـوللی مـاسـیـوا
مـولەقـقـەب بی وو زوهرەیی زەهرا

واتاکەی:

خودا لەبنجدا هەموو شتی بێجگە لە خۆی دروست کرد

له نووری محەممەد لەوح و قەڵەمی دروست کرد
عەرش و کورسیش له نووری عەلی (مورتەزا)
ئاسمان و زەوی له نووری حەسەن (موجتەبا)
له نوری حوسێن بەهەشتی بیناکرد
بەتوولی کیژ (فاتیمە) بووە ڕەمزی نوور
بەنووری بەتوول هەر حەوتی ڕووناک کردەوە
گەردوون و چەرخ و فەلەک کەوتنە بزووتنەوە

که هەموو شتی بێجگه له خۆی ڕووناک کردەوە نازناوی زوهرەی زەهرای درایە (واتە فاتیمە) له پاشانا ئادەمزاد بەسەر سێ چین دابەش دەکا:

سێ نەوع بەشەر خەلق کەر خوای عالەم
ناس و شوبهـ ناس، یەک ناسی ئەفهەم
ناس چاردە مەعسووم شوبهـ ناس بزان
بووزەر و میقداد، عەممار و سەڵمان
ما بەقا مەردم موتلەق نەسناسەن
وە ئەحەدییەت خودا نەشناسەن

واتاکەی:

خودای عالەم سێ جۆرە خەڵکی خولقاند
ناس و شوبهـ ناس، یەکێکی تێگەیشتوو
ناس چواردە مەعسوومەکەن، شوبهـ ناسیش
ئەبوو زەر و میقداد و عەممار و سەلمان
ئەوەی دەمێنێتەوە هەموویان نەسناسن

(نەسناس: جۆرە جانەوەرێکە بێ هۆشە بەلەش کەمێک لە ئادەمزاد دەکا)

مەبەسی مەلا له (ناسی ئەفهەم) هەموو ئەو خەڵکەیە که له پاش چواردە مەعسووم و ئەو چوارەی باسی لێوە دەکەن دێن (ئەبوو زەری غەففاری، میقدادی کوڕی ئەسوەد، عەمماری کوڕی یاسر، سەلمانی فارسی) ئەوەی پاش ئەمانە بەلای ئەوەوە ئاژاڵ و دڕندەن.

شاعیر سۆفیی تەریقەتی «حورووفیە» بوو

له سەردەمی ژیانی مەلا پەرێشان بزووتنەوەی (حورووفییە) وەک ڕێبازێکی سۆفیزم کەوتە ناوەوە. زاراوەی ئەم ڕێبازە سۆفیزمییە له وشەی (الحرف)ی عەرەبییەوە دروست کراوە، ئەمە فیرقەییێکە له (أهل

الحقیقة – کەسانی ڕاستی) دامەزرێنەری فەزلوڵڵای نەعیمی ئەسترابادییە (١٣٤٠ – ١٤٠٢). خاوەنی ئەم ڕێبازە کەسێکی بەتوانا و پڕ زانست بوو، داوای ئەوەی کرد که خەلیفەی خودایە لەسەر ئەرز وەکو عیسا و محەمەد، لەدەست خەڵکی خۆی شاردەوە، بەڵام ئەنجامی کوشتن بوو، سێ کتێبی هەیە لای حورووفییەکان بەکتێبی پیرۆز دەژمێردرێن، یەکێکیان (جاویدنامە) پەخشانە، دوانەکەی دیکەی (محبت نامە) و (عرش نامە) بەشیعر دانراون.

بیروباوەڕی حورووفییە بەتەواوی له شیعری مەلا پەرێشاندا ڕەنگی داوەتەوە، بۆ خوێندەوار هەیە هەندێ لایەنی نهێنیی ئەم ڕێبازە له شیعری ئەم شاعیرەماندا بۆی ڕوون ببێتەوە. ڕێبازەکە لەسەر ئەوە دامەزراوە کە بنج و بنیادی ناسینی خودا له وشە (کلمة) دایە. حەرف (تیپ) مانای نهێنیی هەیە، لێکدانەوە فەلسەفییەکە لەسەر بنجی نرخی ژمارەیی حەرف وەستاوە. بەم پێیە هەموو تیپەکانی نووسین لەکن لایەنگرانی ئەم ڕێبازەدا پیرۆزن. لەناو هەر تیپێکدا نهێنییێک هەیە. بەلایانەوە ئەگەر ئادەمزاد بگاتە پلەی (کاملی) له پلەی خوایەتی نزیک دەبێتەوە.

بۆ مەبەستی نهێنییەکانی تیپی نووسین ئەمانەش وەکو زۆربەی فیرقەکانی سۆفیزمی ئیسلامی دەگەڕێنەوە قورئان دەڵێن ئایەتەکانی هەمووی نهێنییە، مانا دیار و ڕووکەشەکانی جەوهەری قورئان نانوێنن.

بزووتنەوەی حورووفییە لەناو ئایینزای شیعە سەری هەڵدا. پەیدابوونی (حەق) له سێ پلەی (نبّوت، ولایەت، ألوهیەت) دەبینن. بەلای ئەوانەوە (نبّوت) بەپێغەمبەری ئیسلام دوایی هاتووە، «ولایەت» لەوەوە دەست پێدەکا، بەڵام لەپاش ئەو عەلی و یازدە منداڵەکانی جێنشینی پێغەمبەرن، دوازدەمیان خاوەنی ویلایەت و مەزهەری خوایەتییە، وەکو چۆن له دوای پێغەمبەری ئیسلام پێغەمبەری دیکە نییە، لە پاش ئیمامی دوازدەمینیش وەلیی تر نایە. هەروەها ئیمامی دوازدەم بەدوا پێغەمبەر دادەنێن، جێنشینانی ئەمانە مەزهەری خوایەتییان هەیە.

له شیعرێکیدا مەلا پەرێشان بیروڕای ڕاستی حورووفییەتی خۆی دەخاتەڕوو:

ئەوەڵین حەرفی نوبووەت نوونەن
مەلفووزەش سێ حەرف واوەش مەکنوونەن
واو خود کینایە ژ ویلایەتەن
نەمن یە واتەم نەسی ئایەتەن
ئەووەڵین حەرف ویلایەت واوەن
ئەونیز مەلفووزەش سێ حەرف واوەن
ئەوسەت ئەلفەن ژ ئولوهییەت
مونکیر ئینکار کەرد ژ بولووهییەت

واتاکەی:

یەکەمین حەرفی نوبووەت نوونە
لە سێ حەرف پێکهاتووە واوی شارراوەیە
واو کینایەتە بۆ ویلایەت
ئەمە لە ئایەتی قورئاندا هاتووە
یەکەمین حەرفی ویلایەت واوە
ئەویش بەلەفز سێ حەرفی واوە
ناوەڕاست ئەلفە لە ئولووهییەتە
مونکیر ئینکاری دەکا چونکە گەمژە و گێلە

لە شیعرێکی تریدا دەڵێ:

وەسفی بەندەگی بزان سێ حەرفەن
حەرفێ سێ کەلام وەنەحوی سەرفەن
ژ (واو) «وەدوود»، «وەفا» بکەرزەبت
ژ (صاد) «صبر»، «صەفا» بکەرزەبت
(ف)ێ «فەقر» و «فاقە» «فناء»دا محەل
(خیر الکلام ماقّل ودلّ)

واتاکەی:

(وصف)ی عەبدایەتی بزانە سێ حەرفە
بەنەحوو و سەرف حەرفی هەر سێ وشەکان
لە (واو) «وەدوود»، «وەفا» ببینە
لە (صاد) «صەبر»، «صەفا» ببینە
(ف)ێی «فەقر» و «فاقە» «فەناء» لەجێی خۆیانن
(خیر الکلام ماقلّ ودلّ)

مەلا پەرێشان ئەدەبی کلاسیکی کورد بەم بابەتە ناوەرۆکانە دەوڵەمەندکردووە. لەوانەیە خوێندەوار بیری بۆ ئەوە بچێ ئەم جۆرە شیعرانە دوورن لە خەیاڵ و دۆزینەوەی مانا، بەڵام دۆزینەوەی نهێنیی هەندێ لایەنی سۆفیزمیان تێدایە، لەبەر ئەوە دەچنە ناو ئەو جۆرە شیعرانەی کە ناونراون شیعری فێرکردن (دیداکتی)، ئەم بابەتە شیعرە لەناو هەموو کۆمەڵانی پێشکەوتوو لەناوەوە بووە لەسەردەمی گریکەکانەوە تا ئێستا.

مەلا پەرێشان دژی «دەروێشیزم» بوو

بێگومان مەلا پەرێشان بەئایین موسڵمان و پێڕەوی ئایینزای شیعەی کردووە. باوەڕی بەشەریعەت بووە، کە لایەنگری حورووفییە بووە، ئەم بیروباوەڕە سۆفیزمییەی لە چوارچێوەی ئایینزای شیعەدا بینیوە. تەریقەتی ڕاست بەلای ئەوەوە حورووفییە بووە، ئەگەرنا ئەو تەریقەتانەی لەناو ئایینزای سوننی دابوون، بەتایبەتی ئەوانەی خەریکی لایەنی پراکتیکی تەریقەت بوون کە ئێمە «دەروێشیزم»ی پێ دەڵێین، مەلا پەرێشان ئەمانە بەکوفر و خودانەناسی لە قەڵەم دەدا، لەم لایەنەوە دەڵێ:

وە مەزهەب حەقیر دوو هۆزن کافر
یەکی سۆفییە، یەکی موتەکەبر
لێکن وەمەعنا سووف پەشم پووشا
کیلاب و سیباع دەواب و حووشا
تاریکوسەلات مالی مەردم خوەر
یەمەعنای سۆفیە، وێنە سەگ و خەر

واتاکەی:

ئەوەی بەمەزهەبی حەقیر دەژمێردرێ دوو هۆزی کافرن
یەکێکیان سۆفی ئەوی دیکەیان لووت بەرز (موتەکەبیر)
بەڵام لە جەوهەردا پۆشینی خورییان درۆیە
ئەمانە سەگ و گورگ و وڵاغ و دڕندەن
نوێژ ناکەنماڵی خەڵکی دەخۆن
ئەم جۆرە سۆفییانە سەگ و کەرن

وەکو لەم شیعرە و لە سەرانسەری شیعری مەلا پەرێشان دەردەکەوێ دژی سۆفیزمی سەر بەئایینزای سوننی بووە، جگە لەوە لە دژی لایەنی پراکتیکی دەروێشیزمی سەردەمی خۆی بووە، ئەم دیاردەیە لەناو زۆربەی شاعیرانی کورد ئاشکرا و دیارە، هەندێ لەو شاعیرانە خۆیان شێخی تەریقەت بوون لە کوردستاندا شیعریان ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی سۆفیزم بوو کەچی لە دژی لایەنی پراکتیکی دەروێشیزم بوون.

دیوانی مەلا پەرێشان

شاعیری ئەم ماوەیەمان دیوانێکی بچووکی لەپاش بەجێ ماوە، لە خوێندنەوەی دیوانە چاپکراوەکە و دەسنووسەکاندا ئەوە دەردەکەوێ ئەوانەی ڕوونووسیان کردووە شیعرەکانیان شێواندووە، تا ئێستاش لە دیوانەکە نەکۆڵراوەتەوە و چاپێکی کریتیکی لەبەر ڕۆشنایی چەند دەسنووسێک نەکەوتۆتە ناوەوە.

دیوانی شیعری مەلا پەرێشان بەدەسنووس و چاپەوە بەم ناوانە دەکەونە بەرچاو: «هذا کتاب المرحوم

الملا پريشان الكردی» ، «دیوانی مەلا پەرێشانی کورد» .

دیوانی دەسنووسی مەلا پەرێشان یا ڕاستتر «پەرێشان نامە» بریتییە لە پێشەکی و حەوت فەسڵ و پاشەکی بەپێی ئەو دەسنووسەی کە لە زانستگای ماربورگی ئەڵمانیا پارێزراوە.

پێشەکی لەبابەت نوکاتی مەعنەوی و ڕومووزاتی موحتەوی حەقیقی و ئیشارات و کینایات لە بارەی تەریقەتی ڕەززبییەی ڕەزەوییە.

فەسڵی یەکەم: ئامۆژگاری و پەند لە بابەت ئەهلی عیرفان و مەعریفەتەوە.

فەسڵی دووەم: داواکردنی یارمەتی لە ساقیی حەقیقی.

فەسڵی سێیەم: لەبابەت «واجب الوجود»ەوەیە لەژێر تیشکی دەستوورەکانی شەریعەت و تەریقەت و حەقیقەت.

فەسڵی چوارەم: لە سیفاتی باری تەعالا.

فەسڵی پێنجەم: ئیعتیراف کردن بەگوناه و داوای عەفوو کردن.

فەسڵی شەشەم: پاڕانەوە لە دەرگای قازیيەلحاجات حەزرەتی خەتمی ڕیسالەت (محەمەد) و جەنابی شاهی ویلایەت (عەلی).

فەسڵی حەوتەم: لەبارەی خراپەی سێ خەلیفە و مونکیرین و مونافیقین و عاسییانی حەققی حەزرەتی ئەمیر و مەعسومین عەلەیهوموسسەلام.

پاشەکی حاڵی موسەننیف و وەسفی ڕۆژی حەشر و عەدل و خالیقی ئەکبەر.

بەڵام وەکو دەردەکەوێ لەکاتی چاپکردنی دیوانی مەلا پەرێشان بلاوکەرەوە لەلای خۆیەوە هەندێ ناوی بۆ بەشەکان داناوە، دیارە ئەم ناوانە لەگەڵ ناوەرۆکی بەشەکان دەگونجێن.

شیعرەکان بەناوی «دیوانی مەلا پەرێشانی کورد» لە کرماشان لەسەر بنج و بناوانی دەسنووسێک چاپکراوە لە ساڵی ١٩١٥ ڕوونووس کراوە. ناوەرۆکی دیوانەکە لەسەر بنچینەی بەند دەڕوا، هەر بەندی لەژێر ناوێک دایە وەکو ئەمانە: بسمیللا، پێداهەڵدانی پێغەمبەر و عەلی، لەبارەی یەزدانی پاکەوە، عەلی و دوازدە ئیمام و چواردە مەعسووم، چینەکانی ئادەمزاد، سیفەتەکانی ئادەمزاد، میعراج، ئامۆژگاری، کینایات، وەسفی خودا، وەسییەتی پێغەمبەر بۆ عەلی، عەلی و غەدیری خوم، زولفەقار، وەسفی پێغەمبەر، ڕیایی و بێ ڕیایی، گفتوگۆی عەقڵ و هۆش، پێغەمبەر و جبریل و عەلی، لە دژی شەراب، ویلایەتی عەلی، شاعیر دەبێ چۆن بێ، لە دژی سۆفیزم، شا و ڕەعیە، گفتوگۆ لەگەڵ مەلای ئەشعەری، موناجات.

جگە لەم بەشە شیعرەی مەلا پەرێشان دوو بەرهەمی ئەدەبی دیکەی هەیە بەناوی «پەرێشان نامە» و «ساقی نامە» هێشتا بەچاپ نەگەیەنراون.

شیعری مەلا پەرێشان

غەزەل و شیعری لیریکی بەمانا ئەدەبییە ڕۆژهەڵاتییەکەی لە ناوەوە نەماوە، ئەوەی ماوەتەوە تەنیا پەرێشان نامەیە ئەویش خەریکی وەسفی حورووفییەیە و ناوی نابا و ناوی دەنێ تەریقەتی «ڕەزبییەی ڕەزەوی – رضیەی رضوی». مەبەسی سەرەکیش لای مەلا پەرێشان پارێزگاری کردنی عەقیدەی ئایینزای شیعەیە بەهەموو لایەنەکانی تیۆری و پراکتیکییەوە.

ئەوەی گومانی تێدانییە ئەوەیە لە بنەڕەتدا مەلا پەرێشان لەبەر ئەوە چۆتە سەر تەریقەتی حورووفییە چونکە ئەم تەریقەتە لەگەڵ شیعەی ئیسلام دەگونجێ. شاعیر زۆر سوودی لەم تەریقەتە وەرگرتووە، وەک ئاشکرایە لە وەسفی میعراجی پێغەمبەردا شەقلی ئەسکەندەرنامەی حورووفییەی پێوەدیارە.

شیعری مەلا پەرێشان نموونەی وەسفی تەریقەتی حورووفییەی تێدایە زیاتر لەوەی داهێنانی ئەدەبی بێ لەناو گێتیی فراوان و بێ پایانی سۆفیزمدا، لەبەر ئەوەیە شیعرەکانی لە نەزم نزیکترن و بەزۆریش وەعز و ئیرشاد بەرێوەیان دەبا، لەگەڵ ئەوەشدا لەناو پەند و ئامۆژگارییەکاندا ئاوڕدانەوەی هونەری وا بەهێز دەبینین شاعیرە گەورەکانی ڕۆژهەڵاتی پاش سەردەمی ژیانی مەلا پەرێشان هەندێکی لەم بابەتەیان بۆ بەجێ هێشتووین.

مەلا پەرێشان لە شیعرێکیدا دەڵێ:

دونیا و ئاخیرەت هەردوو ئیحسانەن
هەر خوردەبینی درشت زیانەن

واتاکەی:

دونیا و ئاخیرەت هەردووکیان هەقن
وردبینی گەرەکە، درشتی زیان بەخشە

لە وەعزیشدا هەندێ جار مەلا پەرێشان لە قالبی دیاریکراو و چارەنووس (قَدَر) دەچێتە دەرەوە بۆ گێتییێکی داهێنراوی ئیستێتیکی و بۆچوونەکانی ئەوە دەخەنەڕوو کە شاعیر شارەزای مێژووی فەلسەفە بووە و دەمی لە زانستی مەنتیقیش داوە، لەم لایەنەوە دەڵێ:

غەم مەخور فەردا شەفیع تو منم
مالیکی ڕووحم نەمەملووک تەنم
حوکەمای فەلسەفە و ئیشراقی یونان
وی ئیستیدلالە و دەم ماچان جان
عامی بێچارە عارییەن ژ هوش
مەعلوومەن عەقلەش ها لە پشت گوش

واتاکەی:

غەم مەخۆ سبەینێ من شەفیعی تۆم
من خاوەنی ڕووحم کۆیلەی تەن نیم
حەکیمانی فەلسەفە و ئیشراقی یۆنان
دەلیلی ڕاستی حەقیقەتی گیانن
خەڵکی عامی بێچارە لە بیر و هۆش خاڵین
دیارە عەقڵیان لە پشتی گوێیانەوەیە

ساقی نامەی پەرێشان

ساقی نامە بابەتێکی باوە لە ئەدەبی کوردیدا، ئەم ساقی نامەیە یەکێکە لە بەرهەمە کۆنەکانی ئەدەبی کوردی لەم ڕووەوە. ناوەرۆکی ئەم جۆرە شیعرە دەچێتەوە سەر ئەدەبی سۆفیزم، ئەوەی ئێمە ئاگادارین ئەوەیە مەلا پەرێشان دژی سۆفیزمە، بەڵام وەک ئاشکرایە ئەو لە دژی لایەنی پراکتیکی سۆفیزمە، ئەوەی ئێمە «دەرویێشیزم»ی پێ دەڵێین و لەلایەن هەندێ تەریقەتی سۆفیزمی ئیسلامییەوە کراوە بەداردەست و بڕێ لە شێخانی تەریقەت بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیان بەکاری دێنن.

لەم لایەنەوە دەبینین مەلا پەرێشان خۆی وەکو سۆفییێک دەخاتە بەرچاو لەوانەی لەژێر ڕۆشنایی ئایینزای شیعە شیعری سۆفیزمی بەرهەم دێنن بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکەن. ئەم ساقی نامەیەی مەلا پەرێشان نموونەی ئەو ئەدەبە بەرزەیە ئادەمزاد لە ڕێکخراوێک کۆدەکاتەوە مەستی خودایی ناسنامەیان پێ دەبەخشێ و هەموویان بۆ یەک هیوا و ئامانج دەژین.

ساقییا وەرە جامێ پەی مەستی
سوودم مەستییەن زیان ژ هەستی
جامێ کە مەغزم باوەرۆ وەجۆش
دونیا و مافیها بکەم فەرامۆش
نە ژەو بادەی بەزم حەریفان ڕەد
مەنهی مینەڵڵا موزەلیل خیرەد
مەستان مەجاز دێوەن مەس نیەن
هەوا پەرستان حەق پەرەس نیەن
ژەو بادەی بێ غەش خومخانەی دێرین
شێر مەرد ئەفکەن تەڵخ لەب شیرین
بدەر تا یەکجار پاک ژ گۆنا بووم
مەستی باوەڕۆ فەنا فیللا بووم

موسڵمانی کەر من تەشنەکامم
کافری زوهدم موریدی جامم
فیدات بام ساقی تەڕ زووانم کەی
من دەردەدارم دەوای گیانم کەی
ژ جام تەوحید یەکجار مەستم کەی
زەڕێ نابوودم بەڵکم هەستم کەی
بدەر بنۆشم وە یاد مەستان
پەنجەی ئیبلێس پێچ هەوا پەرەستان
ساقی پڕ بکە جام یەک مەنی
بەڵکە بگزەرم ژ ماو مەنی
تاکە بنۆشم وە یاد کەسێ
کە هەستی مەرگەن بێ ئەو نەفەسێ
یەک نەفەس وە ئەو گەر ڕووەڕووبووم
کافرم ئەگەر جۆیای مینوو بووم
چ حاجەت وە خولد حوور و قوسوورەن
من خود پەرەس نیم دۆسم مەنزوورەن
زاهید تۆ و حوور و بەهەشت بەرین
من و خاک کۆی دڵروبای دێرین
من وە ئاو عەشق خاکم سرشتەن
یەک جەفاش وەلام چون هەشت بەهەشتەن
هەر تیرێ ژ شەست ساف دڵبەرەن
زەهر ژ میوەی توبا خوەشتەرەن
بێ زەخم خەدەنگ موژەی دڵارام
نەنگەن پانیان وە سەحرای قیام
دەرعەین مەستیم بەڵکم یاریم کەین
نەوا بلەغزم نگەهداریم کەین

واتاکەی:

ئەی ساقی وەرە جامی مەستی و سەرخۆشیم بۆ بێنە

قازانج و سوودم لە مەستییە، هۆشیاری زیانم پێ دەگەیەنێ
جامێک مێشکم بهێنێتە جۆش
دونیا و ئەوەی تێیدایە لەبیرم بچنەوە
نە لەو بادەیەی بەزمی حەریفان (یاران) دەڕووخێنێ
خوا نەهی لێ کردووە و عەقڵ و هۆش تێک دەدا
مەستانی ناڕاست دێو و درنجن مەست نین
هەوا پەرستان حەق پەرست (خوا پەرست) نین
لەو بادەی بێ غەشی خومخانەی دێرینە
کە پیاو شکێن و زمان شیرینە
جامێکم بدەیە تا بەجارێ لە گوناه پاک ببمەوە
مەستی باوەڕۆ و لەناو خوادا بتوێمەوە
موسڵمانی بکە من تینووم
کافری زوهد و موریدی جامم
فیدات بم ئەی ساقی زمانم تەڕ بکە
من دەردەدارم تیماری گیانم بکە
لە جامی تەوحید بەجارێ مەستم بکە
بەڵکو بەوە زیندووم بکەیتەوە
پێم بیدە با بیخۆمەوە بەیادی مەستان
پەنجەی ئیبلیس پێچان و هەوا پەرستان
ئەی ساقی جامی شانازیم بۆ پڕ بکە
بەڵکو لە ئارەزووی شانازی لابدەم
بۆ ئەوەی بەیادی کەسێک بیخۆمەوە
کە ژیان بێ ئەو مەرگەساتە
جارێک ئەگەر لەگەڵ ئەو ڕووبەڕوو ببمەوە
کافرم ئەگەر لە دوای بەهەشت بگەڕێم
هیچ پێویستییێکم بەبەهەشتی خولد و حۆری و کوشک باڵەخانە نییە.
من خۆپەرست نیم، دۆستم دیارە
ئەی زاهید بۆ تۆ حۆری بەهەشتی بەرین

بۆ منیش خاکی مەنزڵی دڵبەری دێرین
من بەئاوی عەشق خاکم شێلراوە
خراپەی ئەو لەلای من وەک هەشت بەهەشتە
هەر تیرێک لە دەست و پەنجەی دڵبەر بهاوێژرێ
ژەهر لە میوەی داری تووبای بەهەشت خۆشترە
بێ برینی تیری (خەدەنگی) یاری دڵارام
مخابنە پێ بخرێتە بان دەشتی ڕۆژی قیامەت
لە سەردەمی مەستیمدا بەڵکو یارمەتیم بدەی
نەوەکو بخلیسکێم، چاوت لێم بێ!

مەلا پەرێشان هەندێ لە نەریتی ئایینی ئیسلام (ئایینزای شیعە) و وەسفی سۆفیزم و دژی دەروێشیزم و حیکمەتی ڕۆژهەڵاتی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، بەکارهێنانی وشەی عەرەبی و زاراوەی ئیسلامی لە ڕووی ناوەڕۆکی شیعری کوردییەوە بۆ یەکەمین جار لە شیعری ئەم کەڵە شاعیرەدا دەبینرێ. ئەگەر شیعری ئایینی یارسان کارێکی گەورەی کردبێتە سەر ئەدەبی کوردی لە بابەت پارێزگاری جەوهەرە خۆماڵییەکان لە ئەدەبی کوردیدا، مەلا پەرێشان زاراوەی عەرەبی ئیسلامی هێناوەتە ناو شیعری کوردییەوە، دیارە لە ڕووی کێش و قافیەشەوە (عەرووز) هێشتا ئەم جۆرە شیعرە لە کوردستان پەیدا نەبوو بوو، لە دواییدا یەکەم جار لە باکووری کوردستان لە سەدەی شازدەم و لە باشووری کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم هاتە ناوەوە.

***

گرنگی بەرهەمی شیعری مەلا پەرێشان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تێبینییانەی لامان پەیدا بوون لە ئەنجامی خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە لە شیعرەکانیدا، ئەو ڕاستیانە لامان دروست بوون لە بارەی ئەم شاعیرەوە لە کەم لە شاعیرانی هەموو نەتەوەیێک دەدۆزرێنەوە. بەرهەمی لەم بابەتەی مەلا پەرێشان لە لای شاعیرە گەورە و هەڵکەوتووەکان دەبینرێ کە وێنە و مانای داهێنراوی ئەوتۆیان دروست کردووە بوون بە دروشم و بۆ هەموو ڕۆژگار و سەردەمێک دەست دەدەن.

ئەگەر مەلا پەرێشان لە سەدەی چوارەمدا نەژیایە و بکەوتایە سەدەی نۆزدەم و بەرهەمەکەشی هەر ئەوە بوایە ئەوەی ئێستا لەبەر دەستمان دایە پێم وایە ڕۆژی ئەمڕۆ بەجۆرێکی دیکە هەڵمان دەسەنگاند، چونکە گەلێ لەو داهێنانە جوانکارییانەی لە سەدەی چواردەم بەزمانی کوردی وتوویەتی نەدەکەوتە بەر ئەو، ئەگەر لە سەدەی نۆزدەمدا بژیایە، لەبەر ئەوە پێویستە لەم لایەنەوە بایەخێکی تایبەتی بدرێتە بەرهەمەکانی، چونکە مەلا پەرێشان هەندێ وێنەی شیعری هەیە پێش شاعیرانی دیکەی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وتوویەتی، جا ئەگەر بە ڕێگەی ئیلهامی لە یەکچوونەوە بێ (توارد الخواطر) ئەم وێنە و مانا داهێنراوانە بەر شاعیری دیکەی پاش ڕۆژگاری ئەو دەکەوتن.

بۆ دیاریکردنی جێگەی ڕاستەقینەی مەلا پەرێشان لە ئەدەبی کوردیدا پێویستە بە وردی لەم لایەنانەی بەرهەمی شیعری بکۆڵرێتەوە:

١- یەکەمین شاعیر بووە شیعری بۆ ئایینزای شیعەی ئیسلام بەکار هێناوە.

٢- دوور بووە لە لایەنی پراکتیکی سۆفیزم، واتە دەروێشیزمی ئیسلامی.

٣- پارێزگاری نەریتی دانانی شیعری کوردی کردووە وەک ڕەنگدانەوەیێکی شیعری میللی سەرزار (فۆلکلۆر).

٤- لە شیعرە پەروەردەییەکانیدا دەردەکەوێ شارەزای شەریعەت و ئایینی ئیسلام بووە، ئاگاداری مێژووی گێتیی پێش ئیسلام بووە.

٥- لە شیعرە هونەرییەکانیدا داهێنانی وێنە و مانای دیار و ئاشکرایە، ئەگەر بە چاوی سەدەی چواردەم تەماشای بکەین.

٦- زمانی کوردی دەوڵەمەند کردووە بەو وشە بێگانانەی (بەتایبەتی عەرەبی) کە لە شیعرەکانیدا بەکاری هێناون.

٧- هەناسەی زیندووی هەمیشەیی بەشیعرەکانیەوە دیارن لەو حاڵەتەی ئەگەر وەربگێڕدرێنە سەر زمانێک لە نرخی هونەرییان کەم نابێتەوە.

کارێکی بەجێیە کۆتایی بەباسی شاعیر بهێنرێ بەهەندێ لەم قسە جوانانەی.

حەکیمانی فەلسەفە و ئیشراقی یۆنان
دەلیلی ڕاستی حەقیقەتی گیانن

***

ئەی ساقی وەرە جامی مەی و سەرخۆشیم بۆ بێنە
قازانج و سوودم لە مەستییە
هوشیاری زیانم پێ دەگەیەنێ
جامێک مێشکم بهێنێتە جۆش
دنیا و ئەوەی تێیدایە لە بیرم بچێتەوە

***

جامێکم بدەیە تا بەجارێ لە گوناه پاک ببمەوە
مەستی باوەڕ و لە ناو خوادا بتوێمەوە

***

فیدات بم ئەی ساقی زمانم تەڕ بکە
من دەردەدارم تیماری گیانم بکە

***

ئەی ساقی جامی شانازیم بۆ پڕ بکە
بەڵکو لە ئارەزووی شانازی لا بدەم
بۆ ئەوەی بەیادی کەسێک بخۆمەوە
کە ژیان بێ ئەو مەرگەساتە

***

ئەی زاهید بۆ تۆ حۆری و بەهەشتی بەرین
بۆ منیش خاکی مەنزڵی دلبەری دێرین
من بە ئاوی عەشق خاکم شێلراوە
خراپەی ئەو لای من وەک هەشت بەهەشتە

***

لە سەردەمی مەستیمدا بەڵکو یارمەتیم بدەی
نەوەکو بخلیسکێم، چاوت لێم بێ

***

دونیا و ئاخیرەت هەر دووکیان هەقن
ورد بینی گەرەکە، درشتی زیان بەخشە

***

بەشی سێیەم

ئێل بەگی جاف

١٤٩٢م - ١٥٥٣م

ژیانی

ئێل بەگی جاف یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی بەرهەمی شیعرییان بووە هۆی ئەوەی بخرێنە گێتیی ئەفسانە و بەخاوەن موعجیزە و کەرامات و خوێندنەوەی دوارۆژ ناویان دەربچێ. بەم دیاردەیە ئێل بەگی جاف زیاتر چووە ناو دڵی میللەتەوە و بەیتەکانی ڕەنگدانەوەی هەست و نەستی خەڵکی بوون، لەبەر ئەوە بەدرێژایی مێژوو لە بزربوون ڕزگارییان بوو، بەڵام دەسکاریش کران و بەندی بێگانە و هەڵبەستراویش خرانە سەر ئەو بەیتانەی کە شاعیر خۆی هۆنیبووینەوە.

ئێل بەگی جاف لە ساڵی ١٤٩٢م لە شارەزوور لە بنەماڵەیێکی عەشرەتی جاف لەدایک بووە. وا باوە لە پێڕەوانی ئایینی یارسان بووە، ئەگەرچی شیعری ئایینیشی لەبەردەستدا نییە وەکو هەموو شاعیر و خوێندەوارانی ئایینی یارسان کە شاعیریەتییەکەیان بەشیعری ئایینییەوە بەستراوە. ڕێی تێدەچێ ئێل بەگی لەسەر باوەڕی ئایینی یارسان بووبێ، چونکە لە دەوروبەری ئەودا دەسەڵاتی بنەماڵەی سەفەوی فەرمانڕەوایی بەدەستەوەبوو، ئەو ڕۆژگارە ماوەی نەشونەمای ئایینی یارسان بوو. ئەوەی ئاشکراشە ئەوەیە کە بەشێکی زۆر لە ناوچە شاخاوییەکانی هەورامان و هەرد و پانایییەکانی شارەزوور تا پەیدابوونی شێخ سمایلی ولیانی (١٦٩٢ کۆچی دوایی کردووە) لەسەر ئایینی یارسان بووە.

شاعیری میللی ئێل بەگی سەرەتای خوێندنی لە شارەزوور بووە، ئینجا ماوەیێک گۆشەگیر بووە، لە پاشانا بۆ ڕێبەری ئایینی یارسان گەشتی بەغدا و ئێرانی کردووە. مشتومڕ و زۆرانبازی لە نێوان ئایینی یارسان و ئایینەکانی تر لە شارەزوور لە ناوەوە بووە، دوژمنانی یارسان ویستوویانە ئێل بەگی بکوژن، لەبەر ئەوە ڕای کردووە بۆ هەورامان و لەگەڵ یارسانان تێکەڵ بووە و لەوێ ژیاوە.

شاعیری ئەم ماوەیەمان ئێل بەگی لە ساڵی ١٥٥٣م کۆچی دوایی کردووە.

بەرهەمی شیعری

ئەوەی لە ئێل بەگی مابێتەوە و لە گێتیی ئەدەبدا ئاشکرابێ و ناوی پێ دەرکردبێ، ئەو بەیتەیەتی کە بەناوی «کێ وەقەولی کێ دەکا»یە. ئەم بەیتە لە بابەتی شیعری میللییە، زمانی ساکار و ئاسانە، هەر ئەو زمانەیە کە خەڵکی لە ژیانی ڕۆژانەیاندا بەکاری دەهێنن، بەڵام بەهێز و خوێندەوارانەیە، ئاوازی سووک و ڕەوانە. زمانی شیعری ئێل بەگی لە بنجدا دیالێکتی کرمانجیی خواروە، بەڵام هەوای

دیالێکتی گۆرانیی پێوە دیارە.

بەیتی ئێل بەگی لەسەر شێوەی بەند ڕێکخراوە، هەر بەندی بریتییە لە پێنج دێڕ، بەم جۆرە دەتوانین ئەم بابەتە شیعرە بە«پێنجین»ش ناوی ببەین. کێشی هەشت سیلابی خۆماڵییە، یەکێتیی قافیەی تێدایە. هەموو چوار دێڕی یەکەمی بەندەکان لەسەر یەک قافیەن، دێڕی پێنجەم نەبێ «هەر وا بووە و هەر وا دەبێ» لە هەموو بەندێکدا دووبارە دەبێتەوە. لە هەندێ لە دەسنووسەکاندا ئەو دێڕە شیعرە بەم شێوەیە دووبارە و سێ بارە بۆتەوە «هەر وا بییە و هەر وا دەوێ» ، لێرەدا وەکو دەردەکەوێ دیالێکتی گۆرانی بەسەریدا زاڵە.

دەسنووسێکی زۆری بەرهەمی ئێل بەگی لە ناوەوەیە، لە ڕۆژگارانی جیاجیا نووسراونەتەوە، باوەڕ پێکراوترین دەسنووس ئەوەیە کە لە ساڵی ١٢٧١ھ/١٨٥٤م ڕوونووس کراوە، ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کە ماوەی سێ سەد ساڵێک شیعرەکانی ئێل بەگی لەسەر زار پارێزراون، ئەگەر دەسنووسیشیان بووبێ ئەوا لەناوچوون.

کە بەیتی «کێ وەقەولی کێ دەکا» دەخوێنینەوە، بەگشتی بەرامبەر بەرهەمێک ناوەستین کە لە سەدەی شازدەم داهێنرابێ، بەڵکو بەرامبەر بەرهەمێک دەبین ئەدگاری نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی پێوەیە. هۆی ئەمە بەلای ئێمەوە ئەوەیە کە ئێل بەگی ئەم بەیتەی لە سەردەمی ژیانی خۆی لە سەدەی شازدەمدا داناوە، ڕەنگە لەوەش درێژتر بووبێ ئەوەی ئێستا لەبەر دەستمان دایە، ئیتر لەبەر ئەوەی شیعرەکانی خۆش و ڕەوان بوون و ڕەنگدانەوەی هیوا و ئامانجی خەڵکی ساکاربوون، چوونە ناو دڵی میللەتەوە. بەدرێژایی مێژوو شتی دەرەوەی بێگانەی خراوەتە سەر و شتی ناوەوەی ڕەسەنی خۆی لێ کەوتووە، ئەگینا باوەڕ ناکرێ باس لە کەسان و ڕووداوی سەدەکانی داهاتوو بکا وەکو ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی نادر شا و کەریم خانی زەند و قاجار و پەهلەوی.

بەگشتی لەم بەیتەدا هەست بەبیروڕایێکی داناییانەی کلاسیکیی کۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکرێ. هەروەها دووربینی و هەندێ لە خوێندنەوەی دوارۆژیشی تێدایە. هەر لەبەر ئەوەشە لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژووی گۆڕانی کۆمەڵ بەندی تازە لەلایەن خەڵکەوە هەڵبەستراوە و خراوەتە سەر بەیتەکە، ئەمە لەلایێک، لەلاییێکی ترەوە جگە لەمە لە سەرانسەری بەیتەکە، جیاوازیی نێوان ئەو دەسنووسانەی لەبەردەستدان هەست دەکرێ دەسکاری زمانە ئەسڵییەکەی ئێل بەگی کرابێ، چونکە تا ڕادەیێک شەقڵی وشە و لێکسیکۆنی سێ سەد ساڵەی گۆڕانی زمانی کوردی پێوە دیارە، نەک تەنیا هی سەدەی شازدەم، بەتایبەتی لە ناوچەی شارەزوور. لەپاش بەراورد و وردکردنەوە و لێکدانی هەموو تێکستە دەسنووس و چاپکراوەکانی ئەم بەرهەمە بەنرخ و نایابەی ئێل بەگی گەیشتینە ئەو وێنەیەی لێرەدا بڵاوی دەکەینەوە:

دایکە دەڕۆم بۆ داڵەهۆ
کوێری دەکەم باوانی تۆ
ڕەفاقەتی گۆران بجۆ
کە بابی مەیلی من مە بۆ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ

کێ وەقەوڵی کێ دەکا
من بەقەوڵی گۆران دەکەم
قسە لەژێر هەوران دەکەم
هەمووی لە بۆ سۆران دەکەم
ئیتاعەتی دەوران دەکەم
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ئەوسا ئەدای وەفا دەکەم
سەرم پڕ شۆڕ، سەودا دەکەم
تەماشایی دونیا دەکەم
ڕوو بەتووری سینا دەکەم
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ئێران پڕ لە ئاگر دەبێ
حوکمی سوڵتان قاهیر دەبێ
ستەم لە خەڵق سادیر دەبێ
دەورە دەوری نادر دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
بەعەدەز نادر دەعوا دەبێ
ئێران پڕ لە غەوغا دەبێ
هەر کەس بۆ خۆی بە شا دەبێ
تا یەک لکی پەیدا دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ئاخر لکیچ فەنا دەبێ
لە دوای ئەویچ غەوغا دەبێ
قەجەر لە خۆی شەیدا دەبێ
ڕەفیقی بۆ پەیدا دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
دەوران بەدەست قەجەر دەبێ
تەیموور لەخەو خەبەر دەبێ
گەلێ سەران بێ سەر دەبێ

ئاشووب و شۆڕ و شەڕ دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
جیهان پڕ لە غەوغا دەبێ
ئەدا کەرێ پەیدا دەبێ
مونکیر گەلێ ڕیسوا دەبێ
فیتنە و شەڕێ پەیدا دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
چاپوک سوارێ دەنگ دەکا
سەیری شێر و پڵنگ دەکا
عالەم لە زاڵم تەنگ دەکا
هەر ساعەتێ سەد ڕەنگ دەکا
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
خاسان وەبێ وەتەن دەبێ
مورغان دوور لە چەمەن دەبێ
شاهان وەبێ کەفەن دەبێ
دەوران وەکامی زەن دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
تەیرێ وەک ڕەعد و بەرق دەبێ
گوێچکەی لەدووکەڵ غەرق دەبێ
دەشت و دەری پێ لەق دەبێ
بەرووی هەوا مۆڵەق دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ڕەخشی ڕۆستەم ئیزهار دەبێ
ئەسپی ئاسن ڕەهوار دەبێ
دولدوڵ شەودێز بەکار دەبێ
گەلێ شت ئاشکار دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
هەمووی شاهان بێ ڕا دەبێ

له پڕ شەڕ و هەرا دەبێ
کەم خەڵق وە حوکمی شا دەبێ
چەرخ و چرا وە پا دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ئێل بەگی دی دڵگیر دەبێ
فەرەنگستان زنجیر دەبێ
ئێران و ڕۆم نەخچیر دەبێ
ئەوسا فەزا تەسخیر دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
دەورەی قەجەر قڕان دەبێ
سەر لە مەیدان فڕان دەبێ
ئەساسی هەق قورئان دەبێ
قاتی بەشی شاران دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
دەور دەوری پالەوی دەبێ
دەستی فرە قەوی دەبێ
با دەستی ئەجنەوی دەبێ
بیدعەت لەگەڵ نەوی دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
بەعەدەز ڕەزا غەزا دەبێ
بەعەدەز غەزا فەزا دەبێ
ڕەزا بەناو ڕەزا دەبێ
وەک ماری نارەزا دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
شۆڕشی ئێرانی دەبێ
سەر جۆشی گرانی دەبێ
خەیلی مەردان فانی دەبێ
ڕەفی دوو سێ گیانی دەبێ

هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ماه ڕوویانی دەوڵەتی
بادە خۆرانی خەڵوەتی
کۆتا لیباس و سەرپەتی
جامە سپی و خەت خەتی
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
مەرد و زەنی سفید پۆش
مایل بەبەزم و عەیش و نۆش
سەما بۆ مەستیی و خرۆش
بێ شەرەف و ناموس فرۆش
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
دەوران دەوری ئیجبار دەبێ
ژن لە شووی خۆی بێزار دەبێ
کوڕ لە بابی فیرار دەبێ
دەورە پیاوی بێ عار دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
مەردان مەردی گەزاف دەکەن
هەم وەڕاستی خەلاف دەکەن
قسان بەتیر قەلاف دەکەن
بەڕێگەی دوور مەساف دەکەن
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
مەردم بێ نام و نەننگ دەبێ
کوڕ وەکو کچ قەشەنگ دەبێ
شەریکی شورب و بەنگ دەبێ
مەردی قەدیم دڵتەنگ دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ئاتەش شکەم و ئاهنی پا
هەر ساعەتی سەد فەرسەخ ڕا

دوود بەرگووش و بەرمەلا
چاپوک سوار و بێ سەدا
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
خانەدانان ناقیس دەبێ
عەهدیان نا دروس دەبێ
سککەی زەڕیان وەمس دەبێ
نیوەی ئێران ئوروس دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
ئێران وەکو فەرەنگ دەبێ
میلیان بەشۆخ و شەنگ دەبێ
مەردی عالەم دڵتەنگ دەبێ
ڕێگەی نەجات تفەنگ دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
سەر نەقشی سەر نیگار دەبێ
پیاوی باشیان پیوار دەبێ
هەر ساعەتێ گوزار دەبێ
بانگی چاپوک سوار دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
کاری باتیل خەیلی دەبێ
دەوری ناقە لەیلی دەبێ
هەر قەترە وەسەیلی دەبێ
ژیان بەکەم مەیلی دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
گوڵبانگی جمهووری دەبێ
تاعەت بەمەجبووری دەبێ
بازاڕی پڕ نووری دەبێ
مەخلووق نوو زهووری دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ

خەڵقی زمان هۆشیار دەبێ
نا هەمواری هەموار دەبێ
جەبری حاکم موختار دەبێ
ماوای زاڵم مەزار دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
تیغی شەهان گشت کول دەکەن
سالاری ئەو پل پل دەکەن
شێخان شەهان بسمل دەکەم
تەرمەی وەزیران جل دەکەن
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
مەخلووق لە شین و وەی دەبێ
نالە و نەوایی نەی دەبێ
هەر کەس بکوژرێ حەی دەبێ
قیبلەی جوانان ڕەی دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
خەیلی دڵم و تەنگ دەبێ
سەدای تۆپ و تفەنگ دەبێ
مەردی ماقووڵ بێ دەنگ دەبێ
بەمیسلی چووب و سەنگ دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
زوڵم و ستەم پامال دەبێ
بانگی بیلال زوڵاڵ دەبێ
حیلە و فریب بەتاڵ دەبێ
زوڵم و زاڵم زەواڵ دەبێ
هەر وا بووە و هەر وا دەبێ
مایەی ژیان سەختی دەبێ
سەر جۆشی بەدبەختی دەبێ
ماتەم لەبەر نەختی دەبێ

تەبدیل بەخـۆشـبـەخـتی دەبێ

هـەر وا بـووە و هـەر وا دەبـێ

لە خـۆت مـەزانە ئەم قـسـە

بەڵکوم قـسـەی فـەریاد ڕەسـە

ئەسـراری پڕ مـولابەسـە

سـەدایی سـووڕ و جـەرەسـە

هـەر وا بـووە و هـەر وا دەبـێ

ئێل بەگی جاف وەک مرۆڤێکی شاعیر و خاوەنی ئەم بەرهەمە شیعرییە ڕەنگینە کەلێنێکی گەورەی لە ئەدەبی کوردیدا پڕ کردۆتەوە. هەرچەندە ژیانی خۆی و ئەم بەیتەی لە ئەفسانە بەدوورنین، بەڵام مایەی دەوڵەمەندکردنی رۆشنبیری نەتەوەن، خۆی وەک کەسایەتییێکی میللی و شیعرەکانی وەک نموونەییێکی شیعری فێرکردن و پەروەردەیی جێگەی دیاریان هەیە لەناو دڵی میللەت و لە مەیدانی خوێندەواری و رۆشنبیریی نەتەوەدا.

بێسارانی

بەشی چوارەم

بێسارانی

١٦٤٣ - ١٧٠١

هەندێ لایەنی ژیانی شاعیر

ناوی شاعیری ئەم ماوەیەمان مستەفا کوڕی قوتبەددین کوڕی شەمسەددین، خۆی و باب و باپیرانی مەلازادەن. باوکی بە مەلا قوتبەددینی عەرەب ناوبانگی دەرکردووە چونکە مەلایێکی بەدیمەن و عەرەبی زانێکی باش بووە بۆیە خەڵکی بەناوی قوتبەددینی عەرەب ناسیویانە.

مستەفا لە ساڵی **١٦٤٣** لە گوندی بێساران لە دایک بووە. بێساران ئاواییێکە لە ناوچەی ژاوەڕۆ لە نێوان هەورامانی تەخت و گاوەڕۆ دایە. بەپێی نەخشەی جوگرافی ئەمڕۆ بێساران کەوتۆتە ناوچەی ژاوەڕۆی ناحیەی سەڵۆئاوای شارستانی مەریوانی سەر بەئوستانی کوردستان (سنە)یە.

بەپێی نەریتی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمەی کوردەواری مستەفا وا ئامادە دەکرێ ببێ بەمەلا. بۆ ئەم ئامانجە چۆتە حوجرە و بەرنامەی خوێندنی بەرایی تەواو کردووە، لە ڕۆژگارانی فەقێیەتی و سوختەیی خوێندنی لە ئاواییەکانی نۆدشە و پایگەلان و بێساران بووە، قۆناغی تەواوکردنی خوێندنی حوجرەی لە سنە بووە، هەر لەوێش ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی مەلایەتی وەرگرتووە و بە مەلا مستەفای بێسارانی لە کۆمەڵی کوردیدا ناسراوە، وەک شاعیریش «بێسارانی» بووە بەنازناوی شیعری.

بێسارانی زۆربەی ژیانی فەقێیەتی لە پایگەلان بردۆتەسەر، بەڵام لە دوای تەواوکردنی خوێندن بەیەکجاری لە بێساران نیشتۆتەوە و خەریکی مەلایەتی بووە. لە نێوەندی ئەدەبیدا هەواڵی وا لە ناوەوە هەیە بێسارانی سۆفیی تەریقەتی خەڵوەتی بووبێ، هەروەها گۆیا ئەم تەریقەتە لە سەدەی حەڤدەمدا لە ناوچە کوردییەکانی ئێران باو بووە، بەتایبەتی ناوچەی سنە کە لە دێرزەمانەوە ناوی جوگرافی «کوردستان» بووە و فەرمانڕەوایی سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆی بووە.

لەو سەردەمەی شاعیر لە گوندی پایگەلان ژیاوە حەزی لە کچێک کردووە ناوی ئامینە بووە، ئەم کەنیشکە هەورامانییە کیژی شێر محەمەدی پایگەلانی بووە و هیچ بەڵگەیێکیش بەدەستەوە نییە ئامینەی خواستبێ و بووبێتە هاوسەری، بەڵام بێگومان ئیلهامی شیعری داوەتێ.

ڕۆژگارانی دوایی ژیانی شاعیر و پێش مردنی لە مەڵبەندی خۆی بێساران بووە تا لە ساڵی ١٧٠١ هەر لەجێی لە دایکبوونی کۆچی دوایی دەکا و لە گۆڕستانی پیرەهەژارەدا دەنێژرێ، ئەم گۆڕستانە دەکەوێتە ڕۆژئاوای مەحموودئاوای دووڕۆ، واتە نێوان تەرخان ئاوا و مەحموودئاوا. ئێستا ئەم گۆڕستانە کەوتۆتە لای باشووری ئەو ڕێگەیەی لە سنەوە بۆ مەریوان دەچێ.

خاسیەتی شیعری بێسارانی

بێسارانی ڕۆشنبیر و مامۆستاییێکی دیاربووە لە کۆمەڵدا، لە نێوەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیری پایەیێکی بەرزی بووە، شاعیرانی پاش خۆی ڕێزیان لێ ناوە و بەشاعیری هەڵکەوتوو ناویان بردووە، لەوانە شاعیری ناودار مەولەوی (١٨٠٦ - ١٨٨٢) بەشاعیری پلە بەرز حسێبی کردووە.

شیعری بێسارانی بەگشتی لە ڕووی ڕوخسارەوە لەسەر کێشی دەکەرتی (سیلابی) دانراوە، بەزۆریش وەستان لە ناوەڕاست دەبێ (-ب--ب/-ب ب -ب)، لە ڕووی قافیەشەوە جووت قافیەیە (مەسنەوی) (اا، ب ب، ج ج...).

هەروەها بەزۆری نیوەدێڕی یەکەمی هەموو پارچە شیعرێک، تەنیا لە پێنج کەرت پێکدێ. هەندێ جار وەکو خۆی دەمێنێتەوە هەندێ جاری دیکەش هەر ئەو پێنج کەرتە دووبارە دەکرێتەوە بۆ ئەوەی ببێتە نیوەدێڕی تەواو وەکو:

چراغ نە دڵەن ....
هەر کەس غەریبەن هەر داغ نە دڵەن

یا:

چراغ نە دڵەن چراغ نە دڵەن
هەر کەس غەریبەن هەر داغ نە دڵەن

یەکێ لە خاسیەتە تایبەتییەکانی شیعری بێسارانی بەڕاستی نموونەی ئەو جۆرە شیعرەیە کە لیریکی پێ دەڵێین، واتە شیعرەکانی کورتن ژمارەی دێڕەکانیا کەمە، لەناو پارچە غەزەلەکانیدا لە سێ دێڕە شیعرییەوە (هەر دێڕی دوو نیوە دێڕ) تا دە دێڕە شیعری دەبینرێن.

ناوەڕۆکی شیعری بێسارانی بەگشتی خەریکی قەشەنگی دلبەر و جوانی سروشتە، بەجۆرێک تێکەڵی یەکتری کردوون کارێکی قورسە پیاو بزانی مەبەسی سەرەکی ئەو شیعرە چییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بۆ مەبەسی لێکۆڵینەوە و ناسینی پسپۆڕییەتی شاعیر دەتوانین شوێنەواری دڵداری و هەندێ سۆفیزم (عیرفانی) و برێکیش کۆمەڵایەتی بدۆزینەوە، دیارە لەناو ئەمانەدا شیعری بەشە دڵدارییەکە لە هەموویان زیاترن.

بێسارانی وشە و تەعبیری شیعرەکانی لە ناسکی سروشتی هەورامان وەرگرتووە، وشە ناسکەکانی زمانی کوردی ڕەنگدانەوەی سروشتی دڵڕفێنی هەورامانە، شیعرەکانی لە خوێندنەوەدا سەمادەکەن، پێویستییان بەدەنگ خۆش نییە چونکە لە خوێندنەوەدا دەبن بەچڕین و گۆرانی. جۆرێکن لەو شیعرە گەردوونییانەی هەزاران هەزار ساڵ مرۆڤی کۆنی ئەشکەوت بەگۆرانی وتوویانە تا ئێستاش زیندوون.

چەپکە گوڵی دیوانی بێسارانی

ئەوی ڕاستی بێ گوڵبژێرکردنی دیوانی بێسارانی کارێکی ئاسان نییە، ئەگەر بمانەوێ شیعری دڵگیر

هەڵبژێرین پێویستە یەکەم شیعری دیوانەکە بچنین و پێیدا بچینەوە تا دوا شیعر، واتە شیعری هەموو دیوانەکە بگوێزینەوە ناو ئەم کتێبە، دیارە ئەمەش کارێکە بەهیچ جۆرێ بۆمان ناچێتە سەر. لەبەر ئەوە چار نییە دەبێ لەسەر ڕێورەسمی جوان و جوانتر و جوانترین کارەکە بەرێوە ببەین.

-١-

بێسارانی لە ئاوایی پایگەلان لەسەربانی مزگەوت لە دوورەوە چاوی بەدلبەری خۆشەویستی ئامینە دەکەوێ. دارێکی گەورەی توو لە حەوشەکەدا دەبێ، لق و پۆ و گەڵای چڕی درەختە گەورەکە دەبن بەپەردەییێک لە نێوان نیگای شاعیر و پەیکەری جوانی دلبەر. بێسارانی ناتوانێ خۆشەویست بەدی بکا و بەری چاوی شاد بکا بەبینینی ئامینە.

بۆ ئەم مەبەستە دەڵێ:

چلێ جە پەنا، چلێ جە پەنا
چلێ چون ڕەقیب مەدران جە پەنا
هۆر ئامان مەدران نەرووی تەمەننا
مەر باد قودرەت بدەرۆش فەنا
وە باد قودرەت لەتار بۆ
نمازۆ باڵای قیبلەم دیار بۆ
بسوجو بئاهیر بازەدەی سەحەر
ڕیشەش جە زەمین بەر بارۆ وەبەر
تا باڵای قیبلەم چون شەمێ خانان
بوینووش وەجەم جە بەرزە بانان

واتاکەی:

چڵێک لە پەناوە
چڵێک وەک ڕەقیب خۆشەویستی خستۆتە پەناوە
نایەڵێ چاوم پێی بکەوێ و بگەمە مرازم
مەگەر بای قودرەت لەناوی ببا
بە بای قودرەت تارومار ببێ
چونکە نایەڵێ ئەوەی دەیپەرستم ببینم
با بسووتێ بەو ئاگرەی بای سەحەر هەڵی دەکا
ڕەگ و ڕیشەی لە زەوی دەربێنێ
تا باڵای خۆشەویستەکەم وەکو شەمی ماڵە گەورەکان

لەسەربانە بەرزەکانەوە ببینم

برووسکەییێکی شیعری کورتە، دڵدار لە سەربان وەستاوە، دلبەر لە حەوشەی ماڵدا لەنجە دەکا، درەختی گەورە بووە بەپەردە و نایەڵێ چاوی دڵدار بەڕوخساری دلبەر شادبێ، لێرەدا درەخت دەبێ بەدوژمنی شاعیر، بۆیە هیوای ئەوەیە ڕەشەباییێک ڕەگ و ڕیشەی هەڵتەکێنێ بۆ ئەوەی بەری ڕۆژی لێ نەگرێ کە ڕوخساری ئامینەی کەناچە جوانەکەی هەورامانە. ئەم پیرە دارە خراپەی لەگەڵ شاعیردا کردووە، بەڵام دوور نییە لە سەردەمی ڕابردووی دێریندا ئەمەش ڕەمزێک بووبێ، هەندێ خەڵک کردبێتیانە کردگاری خۆیان.

-٢-

لە غەزەلێکدا بێسارانی کە قسە لەگەڵ یاری نازداری دەکا، هەوڵ دەدا دیمەنی سروشتی بەهار بخاتە پێش چاو زیاتر بۆ بەراوردکردن، غەزەلەکە بەم جۆرە هاتووە:

چراغ وەنەوشە چنوور چەنی گوڵ
عەزم ڕای ویساڵ تۆشان ها نە دڵ
چنوور جە سەکۆ وەنەوشە و جە چەم
گوڵ جە گوڵستان وەهەم بیەن جەم
واتشان بەمن بەندەی فڵانی
چون حاڵ زانەنی بەحاڵ مەزانی
بۆ نە ڕای ئەڵڵا بکەرە کاری
بیاومێ بەوەسڵ ئەو دلبەر جاری
چراغ یە هەر سێم بەستن بەدەستە
چ دەستە دەستەی زگاران بەستە
هەر سێم یە ئاورد چون خاکساران
هەر یەک وابەی وێم وە چەم مەداران
چنوور پەی زوڵفت پەشێو حاڵشەن
وەنەوشە سەودای خیاڵ خاڵشەن
گوڵ پەی جەمینت مەسۆچۆ چون شەم
جە دووریت نیشتەن نە پاش خار غەم
ساحێب مایەنی بڵند پۆ پایەت
باوایە گێران هەر بۆ مەمایەت

واتاکەی:
خۆشەویستەکەم، وەنەوشە و چنوور لەگەڵ گوڵ
ئارەزووی دیتنی تۆ کەوتە دڵیان
چنوور لەناو هەرد، وەنەوشە لەناو چەم
گوڵ لە گوڵستان هەموویان پێکەوە کۆبوونەوە
بەمنیان وت ئەی فڵانە کەس
تۆ ڕابەرمان بە، چونکە شارەزای
لە ڕای خودا، کارەکە بکە بۆ ئەوەی
بگەین بەوەسڵی ئەو دلبەرە جارێک
خۆشەویست! ئەو سێیەم کرد بەدەستە
لە خزمەتی تۆ دان بەدەست بەستەیی
هەرسێکیانم بەدیل هێنایە خزمەتت
دەیانەوێ کڕنووشت بۆ ببەن
چنوور بۆ زولفت حاڵی پەشێوە
وەنەوشە سەودای خاڵەکانتە
گوڵ بۆ ناوچەوانت وەکو مۆم دەسووتێ
بەغەمباری لە دەورتدا دانیشتوون
تۆ خاوەنی مایەی و پایەت بڵندە
ئەوان هاتن بۆ ئەوەی بەئاوات بگەن

لەم پارچە شیعرەدا کە بێسارانی بەراورد لە نێوان هەندێ گوڵ و هەندێ ئەندامی لەشی دلبەر دەکا ئاوڕدانەوەییێکی تازە نییە لە گێتیی شیعردا، ئەوەی تازە بێ ئەوەیە زولف و خەت و خاڵ و ڕوخساری دلبەر دەکاتە بنج و بناوان و وێنەی بنچینەیی وەکو بڵێی ئەو گوڵانە وێنەیان لەو وەرگرتووە، یا ئەو دروستی کردوون بۆیە کڕنووشی بۆ دەبەن، چونکە ئەگەر ئەو ئەندامانە نەبوونایە ئەو گوڵانەش نەدەبوون.

-٣-

شاعیر لە پارچە غەزەلێکیدا ڕوو لە یاری دەکا و ڕاز و نیازی بۆ هەڵدەڕێژێ و دەڵێ:

چراغ ئەو ساتێ دوور گنوون جە تۆ
نەمانوون شەڵڵا بوینوون ئەو ڕۆ
خەیاڵ چون نەشتەر دڵ مەکا و نۆ
دڵ جە دیدەم سەیل زووخ مەتا و نۆ

دیدەم بینایی تیش نمە مانۆ
پەڕ و باڵ نەدەور زوڵمات مەشانۆ
بەشق شای شاهان هەر بەرگوزیدە
بیناییم تۆنی بۆ شۆم نەدیدە

واتاکەی:
دلبەرەکەم! ئەگەر ساتێ لە تۆ دوور بکەومەوە
بەیارمەتی خودا نامێنم بۆ ئەوەی ئەو ڕۆژە ببینم
خەیاڵ وەکو نەشتەر دڵم کون دەکا
دڵ لە چاوم زووخاو و کێم دەڕێژێ
چاوم سۆما و بینایی تێدا نامێنێ
هەموو شتێک لە دەورم تاریک دادێ
لەبەر ئەوە خۆشەویستەکەم بیکە بەخاتری شای شاهان
وەرە لەناو چاوم دانیشە، چونکە تۆی بیناییم.

بێسارانی ژیان لە بوونی دلبەر دەبینێ، ئەگەر دلبەر لەپێش چاوی نەبێ، بوونی نییە، لەبەر ئەوەیە بە نەبوونی دلبەر تاریکاییە، بۆیە ئەگەر بیەوێ بژی ئەو ژیانە بێ بینینی دلبەر دەستی ناکەوێ، لەبەر ئەوەیە ئەم کارە بەهیچ جۆرێ سەرناگرێ بەوە نەبێ دلبەر بچێتە ناو چاوی و بیکا بەنیشتەجێی هەمیشەیی.

-٤-

شاعیر لە پەنای دڵداری و جوانیدا هەندێ جار ئاوڕ لە پەند و ئامۆژگاری وا دەداتەوە کە بۆنی ڕەوشت و نەریتی کۆمەڵایەتی لێ بێ، لە پارچە شیعرێکیدا دەڵێ:

چراغ نە دڵەن چراغ نەدڵەن
هەر کەس غەریبەن هەر داغ نە دڵەن
دڵەی غەریبان چون پەڕەی گوڵەن
گوڵ خار تێش نیشۆ خەیلی موشکیلەن
گوڵ ئەر بنیشۆش خارێ نەروخسار
جە زەخم ئەو خار زایف مەبۆ زار
غەریب ئەر پەنەش بواجان سەردێ
هەر سەردێ پەرێش مەبۆ بەگەردێ
دڵەی غەریبان میسلی گوڵ دارۆ

کافر ئەو کەسەن غەریب ئازارۆ
مڵک غەریبیم بێ حەسا و دیەن
داغ غەریبیم جە حەد بەرشیەن
هەر کەس مەکەرۆ غەریب نەوازی
بێ شک خوداوەن لێش مەبۆ ڕازی
هەر کەس مەگێڕۆ غەریبان عیززەت
پەی ویش مەسازۆ جایێ نە جەننەت

واتاکەی:

داغ لە دڵ دایە
هەر کەسێک غەریب بێ داغی لە دڵ دایە
دڵی غەریبان وەک پەڕەی گوڵ وایە
ئەگەر گوڵ دڕکی تێ بچەقێ کارێکی سەختە
ئەگەر دڕکێک بکەوێتە سەر ڕوخساری گوڵ
بەبرینی ئەو دڕکە زەرد و لاواز دەبێ
ئەگەر وتەیێکی سارد بەغەریبێک بڵێی
ئەو قسەیە وەک نەشتەرێک دڵی دەسمێ
دڵی غەریبان وەک گوڵ وایە
کافر ئەو کەسەیە دڵی غەریب بڕەنجێنێ
بەبێ حسێب من غەریبیم دیوە
داغی غەریبیم بێ حەد چەشتووە
هەر کەسێ غەریبی خۆش بوێ
بێ شک خودا لێی ڕازی دەبێ
هەر کەس ڕێز لە غەریبان بنێ
پاداشی ئەوەیە جێی بەهەشت دەبێ

لەم شیعرەدا ئەوە دەردەکەوێ بێسارانی مەبەسی لە غەریب تەنیا ئاوارە و دوور وڵات نەبێ، بەڵکو هەژار و لانەواز و بێ ماڵ و حاڵیش دەگرێتەوە. هەڵوێست بەرامبەر بەم جۆرە کەسانە لە ڕووی مرۆڤایەتی یا ئایینییەوە بێ، ئەنجام دەربڕینی سۆز و بەزەییە بۆ کەم کردنەوەی ئازاری ئەم جۆرە کەسانە، بێ گومان شاعیری ئەم ماوەیەمان بەهەندێ وێنەی ڕۆمانتیکی باسی لەو دیاردە کۆمەڵایەتییە کردووە.

-٥-

لە غەزەلێکی دیکەیدا بێسارانی هەندێ دیاردەی ئایینی بەوێنەی جوانی دلبەری دەبەستێتەوە و دەڵێ:

شیرین شەرم نیەن شیرین شەرم نیەن
شیرین پەی خاسان ئانە شەرم نیەن
پەی چی مەواچان حیجاب خاس نیەن
جە ئافتاو خاستەر کەسێ کەی دیەن
ئەگەر پەی خاسان حیجاب خاس مەبی
ئافتاوو مەهتاو کەی جودا مەبی
کەسێ وێنەی تۆ شەوق بۆ جەمینش
لازم پەروانان مەیان وەدینش
ئێمەیچ پەروانەی شەشناسانیم
پەڕ و باڵ سفتەی دین خاسانیم
میللەت پاک دین پێغەمبەرانیم
نەک جە تایفەی کەم نەزەرانیم
بمانە جەمین نوور پاکتەن
ئەر تۆ پاکەنی جە کێ پاکتەن

واتاکەی:

شیرین شەرم نییە
بۆ شۆخ و شەنگان شتێکی شەرم نییە
ئەگەر پەچە شتێکی چاک نەبوایە
چی لە ڕۆژ چاکتر بەدی دەکرا
ئەگەر بۆ جوانان پەچە شتێکی باش نەبوایە
خۆر و مانگ لە یەکتری جیا نەدەبوونەوە
کەسێکی وەکو تۆ نێوچەوانی بدرەوشێتەوە
پەپوولەکان دێنە دیداری
ئێمەش ئەو پەپوولانەی شەم دەناسین
پەڕ و باڵ کراوی ئایینی چاکین
نەوەی ئایینی پاکی پێغەمبەرانین

نەک لە تایفەی ئەوانەی کەم دەزانن
ڕووناکی پاکی نێوچەوانت پێمان پیشان بدە
ئەگەر تۆ پاک نەبی کێ پاکە.

لەم شیعرەدا بێسارانی ڕووپۆش بۆ دۆزینەوەی وێنەیێکی شیعری زۆر جوان بەکاردێنێ. دلبەر کە بە پەچە ڕووی دادەپۆشێ لەبەر هەر هۆیێک بێ مەسەلە ئەوەیە جوانی ڕووی خۆر دەربکەوێ، چونکە ئەگەر خۆشەویست ڕووی خۆی دانەپۆشێ کەس ئاوڕ لە ڕۆژ ناداتەوە.

-٦-

شیعرێکی دیکەی شاعیر وەک وەسیەتنامەیێک خۆی دەنوێنێ، بێسارانی گۆڕی خۆی دیاری دەکا لەو وەسیەتنامەیەدا، یا ئەو ماتەمنامەیەی تیایدا شین بۆ خۆی دەگێڕێ:

چراغ ڕەزان بۆ
خاس ئێدەن گلکۆم نە پای ڕەزان بۆ
نزیک وەپرشنگ پای قەڵوەزان بۆ
ئامێتەی خاکم وەڵگێ خەزان بۆ
با خاکێ گلکۆم خاکی نۆ نەبۆ
با یەکجار کۆنەی سەد ساڵ کۆنە بۆ
بەڵکێ قیبلەی وێم جە ناکام جارێ
بەیۆوە سەیران عەزمێ شکارێ
نابەڵەد بنیۆ یا وە گلکوم دا
وە قەبری تازە تەنیایی تۆم دا
تا جە ژێری سەنگ ساکێن بۆ دەردم
نە پاسەنگ سۆجۆ بەئاهێ سەردم

واتاکەی:

لەناو ڕەزان بێ
چاک ئەوەیە گۆڕەکەم لەناو ڕەزان بێ
نزیکی پرشنگی ناو قەلبەزان بێ
خاکی گۆڕم تێکەڵ بەگەڵای خەزان بێ
با خاکی گۆڕەکەم خاکی تازە نەبێ
با یەکجار کۆنەی سەد ساڵە بێ
بەڵکو خۆشەویستم لەپڕ جارێک گوزەربکا

بەهۆی سەیران یا ڕاووشکار
نەزانێ و پێ بنێتە سەر گۆڕم
گۆڕی نوێ، بەڕووکەش کۆنە
تا بەو پێیانە دەردم سارێژ بێ
ئەگەرنا بەردی ئەلحەدم بەئاهی ساردم دەسووتێ

لەم شیعرەدا مەبەسی سەرەکی بێسارانی ئەوەیە لە دوای مردنی ئارەزووی ئەوە دەکا خۆشەویست لە سەیرانێکیدا بەپێ گۆڕی بشێلێ بەبێ ئەوەی بزانی ئەمە گۆڕی ئەو کەسەیە لە ژیاندا خۆشی ویستووە، لەمەوە دەرباز دەبێ بۆ دروستکردنی وێنەی هونەری وەکو «پێ بنێتە سەر گۆڕم» و «گۆڕی نوێ»، «بەردی ئەلحەدم بەئاهی ساردم دەسووتێ».

ئەم پارچە شیعرە بەهەر بابەتە شیعرێک بژمێری، ماتەمنامە یا وەسیەتنامە، یا نامەی پرسە، لە ڕووی هونەرییەوە دەچێتە ڕیزی چاکترین شیعرێک کە هەندێ لە شاعیرانی کورد لەم بابەتەوە، وتوویانە.

-٧-

لەم پارچە شیعرەدا بێسارانی لە نەرم و نیانی پێی دلبەر دەدوێ، لەگەڵ برژانگی خۆی بەراوردی دەکا، ئەگەر دلبەر پێ بنێ بەبان چاوی برژانگی ئازار دەگەیەنێتە ئەو پێیە ناسکە:

چراغ دا جارێ بۆ وەخاوومدا
پات بیە وەیان هەردوو چاومدا
مەواچە مژەت تیژتەرەن جە خار
پای گوڵ ئەندامم مەدەرۆ ئازار
من پەی مژەی خار یەخەیلێ وەختەن
بەجاڕوکاری نەڕای تۆم بەختەن
شەو و ڕۆ نەڕات پەری ئێ سەودا
یەک یەک بینێ شکستەی مەودا
بۆ وەبێ ئەندێش پا بنیە لێشان
بدیە بینایی هیچ مەندەن نێشان؟
ئەگەر نێشان بۆ غەیر جەهوون نێشتەر
هیجرانت فێشتە لێش مەدۆ نێشتەر
سەحەر مەزانی باڵا زەڕستوون
پات وێنەی حەنا ڕژیا بۆ بەهوون

واتاکەی:

خۆشەویست! لە پرخەی خەوی خاومدا
پێت بخەرە سەر هەردوو چاوم
مەڵێ پڕژانگت لە دڕک تیژترە
ئازار مەگەیەنە پێیی لە گوڵ ناسکترم
بەپڕژانگی تیژ من بەختەوەرم
چونکە بەر دەرگای تۆی پێ دەماڵم
با زۆر تیژیش بێ بۆ پێیی تۆ نەرمە
بۆ مەلحەم کردنی لاشەت دڵ گەرمە
بەبێ ترس وەرە پێت بخەرە سەری
ئینجا بزانە ڕووناکییان تێدا ماوە؟
ئەگەر جگە لە خوێن شتێکی تری تێدا بوو
دووری تۆ زیاتر نیشتەری لێ دەدا
کە پێت بەرزکردەوە، بنوارە چەند جوانە
پێت وێنەی خەنە خوێناوی بووە

ئەم دێڕە شیعرانە لە سەردەمێکی دیاریکراو و لە جێگەیێکی ئەم کوردستانە هەورامانی پێدەڵێن، لە خەیاڵ و ویجدانی کەسێکەوە هاتوونەتە دەرەوە ناوی بێسارانی یە، بەڵام بووە بەوێنەیێکی موتڵەق بۆ هەموو سەردەمێکی مێژوو و هەموو جێگەیێکی جوگرافی سەر ڕووی زەوی و هەموو کەسێکی خاوەن چێژ و خەیاڵ دەست دەدەن، لەناو ماناکانیدا هەموو گێتی دەبینرێ.

-٨-

لەم برە شیعرەدا بێسارانی دەیەوێ بچێتە نێو گێتیی بێ سنووری سۆفیزم، بەڵام چۆن دەچێتە ناوی و چۆن تێیی دەگا؟

تەرسا بەردەنم
ڕاسەن سوجدەی دەیر تەرسا بەردەنم
مەی نە پای مەمبەر مەسجید وەردەنم
تەجدیدێ مەزهەب عیسا کەردەنم
فتوای بەرهەمەن گرتەنم نەگۆش
دینم دان جە لای دینێ مەیفرۆش
کردەنم نەدۆش خەرقەی ڕەهبانان

کێشانم جا ڕووی دەورێ بتخانان
ئانە گشت جە وەخت نادانیم بیەن
فەسڵێ سەرمەستی و جوانیم بیەن
ئیسە ها جە گشت پەشیمانیم بەرد
فەسڵێ پیریمەن جوانیم و یەرد
وادەی پیریمەن باوانم نۆبە
نۆبەی تۆ بەمەن کەرەمدار تۆبە
ئومێدم بەتۆن وەنەم نەگێری
بویەری جە جرم وادەی کەم وێری

واتاکەی:

گاوور (تەرسا) بووم
ڕاستە لە دێر سوجدەم برد و گاووربووم
شەرابم لە پەنای مینبەری مزگەوت خواردەوە
مەزهەبی عیسام کرد بەمەزهەبی خۆم
فەتوای بەرهەمەن (براهمای خوای هیندۆسەکان) بوو بەڕێبەر و کردمە گوێ.
دینم بوو بەدینی مەی فرۆشان
خەرقەی ڕەهبانانم خستە سەرشانم
گسکم لە دەری جێیی بتخانەکان دا
ئەمانە گشتیان لە وەختی نەزانیم بوون
لە سەردەمی مەستی و هەرزەییم بوون
ئێستا لە گشت کردەوەکان پەشیمان بوومەوە
لە سەردەمی پیریمدا هەرزەییم بەڕێ کرد
کاتی پیریم سەردەمی تۆبەیە
کەرەمی تۆ بۆ من تۆبە بوو
هیوام وایە لە گوناهم خۆش بی
گوناهی سەردەمی نەزانیم

لەم شیعرەدا بێسارانی باس لە بەسەرهاتێکی خۆی دەکا، گۆیا سۆفی بووە، ڕەنگە لێرەدا لاسایی شێخی سەنعانی کردبێتەوە، بەهۆی دڵداری کە کچێکی مەسیحی خۆشویستووە، چۆتە سەر ئایینی ئەو و ئایینی براهمییەکانی هیندستان و شەرابی خواردۆتەوە، ئەمەی لە سەردەمی لاویدا بووە، بەپیری تۆبەی کردووە. بەلای ئێمەوە بێسارانی لەو جۆرە سۆفییانە نەبووە، لە شیعرەکانیشیدا شوێنەواری سۆفیزمی لە